

יִנָּם

סחר בינָּם של גויים - על גלגולה של הלכה בעולם המעשה

חיים סלוביצי'יק

יִינָם

סחר ביינם של גויים – על גלגולה של הלכה בעולם המעשה

מהדורה מורחבת

Haym Soloveitchik
Principles and Pressures
Jewish Trade in Gentile Wine in the Middle Ages

© כל הזכויות שמורות לחיים סלוביצי'ק, 2016

ספרי מגיד, הוצאת קורן

ת"ד 4044 ירושלים 91040

טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534

www.maggidbooks.com

עימוד: שמעון בן-שחר

עיצוב העטיפה: תני ביאר

תמונת עטיפה: איור לחודש ספטמבר: בציר ענבים, כתב יד ממנזר St. Albans,

1140 בקירוב. ספריית הבודליאנה, אוקספורד, .Laud misc. 370

קרדיטים:

Saint Denis, and St. Sainlin Antonio, 1317. Yves Saint-Derris, Life and Martyrdom of St. Denis and His Companions. Bibliotheque Nationale de France (Bnf), Paris, France

© BnF, Dist. RMN-Grand Palais I Art Resource, NY

The Wine Harvest. Southern Netherlands, ca. 1500. Tapestry, 246 x 495 em, left half.

Inv. Cl.21541. Photo: Gerard mot I Christian Jean.

Musee national du Moyen Age - Thermes de Cluny

© RI\lN-Grand Palais I Art Resource, NY

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-193-6 ISBN

נדפס בישראל 2016 Printed in Israel

לזכרו של

יעקב כ"ץ

מורי ורבי בהיסטוריה

תוכן העניינים

ix..... פתח דבר

1..... מבוא

פרק ראשון:

19..... הבעיה ורקעה

19..... א. טיב האיסור וכוח עמידתו בחברה לא־אילית.

24..... ב. הרקע הכלכלי.

פרק שני:

עיון ומעשה, הלכה וטאבו: מסורות אשכנז הקדומה, רש"י

31..... ואסכולת בעלי התוספות בגרמניה

31..... א. הנהג באשכנז בתקופה שלפני רש"י

43..... ב. מפעלו של רש"י

פרק שלישי:

סוחרים, כורמים ובעלי אשראי: היסטוריה יהודית

61..... והיסטוריה כללית

62..... א. סוחרי אשכנז מול המציאות: התעלמות מההלכה או ציות לה

72..... ב. סוחרי אשכנז מול המציאות: פתרון שני – השתתפות ועקיפה

ג. אחרית דבר: משלח־יד יהודי נשכח, משמעותו הכלכלית של יין נסך

77..... בהיסטוריה כללית וחוק התוצאות הבלתי צפויות.

פרק רביעי:

- צרפת – רבנו תם, ר"י והסלידה מיינ נסך 87
- א. מסורות ומציאות 87
- ב. היגיון וסלידה 102

פרק חמישי:

- צרפת – בבית מדרשו של ר"י, בית היוצר ל"תוספות" 127
- א. גורל ההיתר המקובל 127
- ב. בבית מדרשו של ר"י ברמפייר: מאמץ ההצדקה – בסיס חדש להיתר ישן 133

- נספחים 149

תשובה למשיגים

- א. תשובה לעדיאל שרמר וא"י מרקוס 167
- ב. תשובה לי"מ תא שמע 171
- ג. תשובה לאלימלך (Elliot) הורוביץ 182

- ביבליוגרפיה 187

- רשימת כתבי-יד 207

- מפתח 213

- מוסף מפות ותמונות צבעוניות אחרי עמוד 126

פתח דבר

מבקש אני לפתוח צוהר אל חשיבתם של ה"ראשונים", מפרשי התלמוד הגדולים בימי הביניים, ולראות מה עומד ביסוד הניסוחים המופשטים של רש"י ובעלי התוספות המלווים את דף התלמוד מאז ראשית הדפוס ועד לימינו אנו. ברצוני לחשוף את משמעות דבריהם בעת ניסוחם ואת אשר תבעו מילים אלה מאת היהודים ששמעו או קראו אותן בפעם הראשונה. מה היה העולם שממנו צמחו השיטות האלה ואילו בעיות הן באו לפתור וליישב? כלום היו הדברים חד־משמעיים כל כך כמו שהם נראים לנו היום? ושמא הניסוחים הבהירים של רש"י ובעלי התוספות אינם אלא סופם של מסעות ארוכים ומתפתלים שלא פעם אחת לא ידעו הנוסעים עצמם לאן בדיוק הם מובילים?

בעלי ההלכה, כשאר המשפטנים, מבקשים תקיפות ולכידות, ואת לכידות דבריהם לימדו אותי משחר נעוריי. היסטוריון מבקש הקשר והתהוות, ומתוך כך התחלתי לחקור את תולדות ההלכה. רציתי להגיע אל מאחורי הקלעים של הניסוחים הסופיים המפורסמים כדי לעמוד על השתלשלותם וגם להבין את נסיבותיהם. ביקשתי לחדור משלב הרעיונות הבהירים אל השלבים הקודמים שבהם הלכו הרעיונות והתגבשו. אף את האישי חיפשתי בעמדותיהם של הראשונים. ניסיתי לגלות דרך לדובב את הטקסטים נעדרי האישיות לכאורה ולמצוא את הכלים לפיצוח הדפוס הלא־אישי שלתוכו נוצקה המחשבה ההלכתית של ימי הביניים, כדי שבעזרתם אוכל לחשוף עולם של הרהורים ומחשבות נפל, של לבטים אישיים, צעדים מהוססים ותגובות אינדיווידואליות.

הכלי העיקרי ששימש אותי כדי לגלות את האישי ואת הנסיבתי הוא זה שבעבר כיניתי "זווית הסטייה"¹. כמו בכל דיסציפלינה, בתחום המשפט פועלים לצד כוחות אימננטיים גם לחצים חיצוניים – כלכליים, אישיים או אידאולוגיים. יש שמכללי ההיסק של המקצוע נגזרות לפעמים מסקנות בלתי נמנעות, ויש שהם מעמידים מסקנות ממסקנות שונות שבעלי המקצוע יכולים לבחור מהן, איש איש לפי דעתו. אדם שהגיע לאחת המסקנות הללו אי אפשר לקבוע שהושפע מכוחות חיצוניים אלא אם כן יש בידינו עובדות, כמו זיכרונות או מכתבים, המלמדים שאכן, ההשפעות האלה הן הן שהובילו את המשפטן אל מסקנתו. כאשר הוכחות כאלה חסרות, כל הזקף לגורמים מן החוץ מסקנות שההיגיון הפנימי של המקצוע היה יכול להעלות אינו עוסק אלא בסוציולוגיה זולה של המשפט. אם ברצוננו אפוא לחשוף את השיטות "שהזמן גרמן", שיטות שהאישי והנסיבתי מרובים בהן על האימננטי, עלינו לגלות סטייה מקו המחשבה האופייני לבעל ההלכה. היש בשיטתו פגם ניכר שבגללו עלינו להניח כי כל עוד לא טרד משהו את מחשבתו והסיט אותה בידועין או שלא בידועין ממסלולה הרגיל לא היה מסיק מה שהסיק? אי אפשר לו לחוקר לחשוף את משחק הכוחות של אימננטיות והסתגלות, של מסקנה מקצועית והיסק אישי אלא אם כן ייכנס בעובי הקורה של הסוגיה ויברוק את עמדותיהם של בעלי השמועה לפי כללי ההלכה שהיו מקובלים באותה העת כדי לראות אם אמנם מסקנותיהם עומדות בפני הביקורת.²

כמובן, השאלה היא מה הוא "קו מחשבה אופייני" לבעל הלכה מסוים ומה הם "כללי ההלכה שהיו מקובלים באותה העת". לעתים קרובות מן

-
1. "Can Halakhic Texts Talk History?", *AJS Review* 3 (1978), pp. 174–175. תרגום עברי "היוכלו חיבורים הלכתיים 'לדבר היסטוריה'?", *נטועים*, ט (תשס"ב), עמ' 29–30, ובשינויי לשון קלים היין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 186–187. לפעמים השתמשתי בביטוי "סטייה הניתנת למדידה" (measurable deflection), והוא הוא.
 2. הכלל 'זווית סטייה' שהצעתי כאן התפרש בצורה לא נכונה ואף נמתחה עליו ביקורת עקרונית. במאמרי "הסקת מסקנות היסטוריות מספרות ההלכה: דרכים ומגבלות", *אבני דרך: מסות ומחקרים בהסטוריה של עם ישראל – שי לצבי (קותי) יקותיאל*, בעריכת עמנואל אטקס ואחרים (ירושלים, תשע"ה), עמ' 111–114, ניסיתי בין השאר להבהיר את טיב הכלל וגם להשיב למבקריי. החלק של המאמר הנוגע לעניינינו בא להלן במדור תשובה למשיגים, עמ' 167–170.

הנמנע להשיב על השאלות האלה, וההיסטוריון עומד חסר אונים בפניהן. לא כן כשהדברים אמורים ברש"י ובבעלי התוספות ש"מפיהם אנו חיים ואת מימיהם אנו שותים". כל הלומד דף גמרא בא אתם במגע שוטף יום יום, ולימוד הדף הוא שיח ושיג מתמיד עם דבריהם. בדרך כלל הבעיה המתודולוגית אינה איך לעמוד על מהלך מחשבתם אלא איך להשתחרר ממהלך מחשבה שעל ברכיה גדלנו ואשר טבע את חותמו עמוק מאוד בחשיבה ההלכתית שלנו. הסטיות בספרות זו ניתנות אפוא לחשיפה בנקל, וכשתיחשפנה שומה עלינו להכיר על בוריים את הכוחות שהוגו את ההלכה ממסילתה.

נמצא שחוקר תולדות ההלכה אינו יכול לפעול כהיסטוריון בלבד. בתחילה הוא חייב לפעול כבעל הלכה ולבדוק את תקפותן של השיטות ואת הלכידות המשפטית שלהן. רק אחר כך יפעל כהיסטוריון ויכיר במלואה את המציאות שפעלו בה בעלי השמועה. נבדוק אפוא את השיטות שנשנו בפרשה זו כדי לגלות אם קיימות בה סתירות פנימיות או יש בה חוסר עקיבות. בד בבד נתחקה על הרגלי השתייה בימי הביניים, מקומם של היין במשק הבית ושל סחר היין בכלכלת צפון אירופה באותה העת. נשתדל לזהות את נקודות המפגש של הנורמה שבדקנו עם המציאות שהכרנו ולעמוד על משמעותן ההלכתית והכלכלית של ההצטלבויות וההתנגשויות האלה.

שני פנים לספר הזה. הפן האחד, שעסקתי בו שנים רבות, הוא תולדות ההלכה. הפן השני הוא תולדות הכלכלה היהודית, ועיסוקי בו הוא בעיקרו שילוב מחקרתי בתולדות ההלכה עם תוצאות המחקר החדש בתולדות היהודים בגרמניה בימי הביניים, וכייחוד עם העבודות שהניב המפעל *Zur Geschichte der Juden im hohen und späten Mittelalter* שעל-יד האוניברסיטה בטרייר (Trier) שבהנהלת אלפרד הברקמפ (Alfred Haverkamp).³ למפגש זה של היסטוריה הלכתית והיסטוריה כלכלית פנינו מועדות. ואולם ראוי להעריך מבט אחורה ולספר על גלגוליו של המחקר המוגש כאן ועל התהוותו.

לפני כחמישים שנה כתבתי עבודת גמר בהדרכת פרופ' יעקב כ"ץ ז"ל. ביקשתי לחקור שני נושאים. האחד – יחסם של בעלי התוספות אל העשייה

3. השם המלא הוא *Zur Geschichte der Juden im hohen und späten Mittelalter in der Landschaft zwischen Rhein und Maas und angrenzenden Gebieten*.

הדתית שנהגה בקהילתם ואשר נמסרה מאב לבן ומאם לבת, והיא נוהג שקדם מאות בשנים לפרשנותו של רש"י, קל וחומר למהפכה ההלכתית של בעלי התוספות. הנושא השני – דעתי לא הייתה נוחה אז מדרכם של חוקרי ההלכה, שאולי עדיין נהוגה. חוקרים חקרו נושא ואם מצאו בו חידוש, פרסמו את התוצאות. נמצא שהחידוש הוא שקבע את הפרסום ואף את תחום המחקר. ואולם הרגיל – לא פחות מהחריג – הוא רכיב העבר. עצם הדבר שבתחומים רבים לא קרה דבר מיוחד במינו אלא הכול התנהל כצפוי מן ההכרח שיהיה חלק מהסיפר (מהנרטיב) ההיסטורי, ולא זו בלבד אלא השגרתי אף מגביל את המסקנות שהוסקו מהנושאים התוססים והפוריים כביכול במחקר. רצייתי שהמציאות שהייתה בעבר היא שתקבע את נושאי המחקר ותיחומו ולא ה"חידושים" שחידשתי. בחרתי באיסור יין נסך, הוא האיסור לשתות יין שאך זה נגע בו הגוי לרגע, אף לא ליהנות ממנו בדרך כל שהיא, איסור שהקשה במידה רבה על חיי היהודים בימי הביניים הן מבחינה כלכלית הן מבחינת יחסיהם עם שכניהם שבחסדיהם היו תלויים. את המחקר חילקתי לפי תחומי ההפקה והצריכה: ייצור יין, הובלתו ואחסונו, הסחר בו, כלי יין ולבסוף השימוש בתחיליפי היין – בירה ושכר־דבש, הקרוי "מֶד". כל תחום מן התחומים הללו הציב לפני היהודים בעיה שונה ונפרדת, וביקשתי לראות את התמונה – שבה השגרתי והייחודי משמשים גם יחד – העולה ממציאות מרובת־פנים זו.

הגשתי את העבודה לפרופ' כ"ץ כמה חדשים אחרי מלחמת ששת הימים; הוא אישר אותה ויעץ לי להוציאה לאור. בפיקחותו הידועה גם התרה בי שאם לא אעשה כן, יישאר המחקר כאבן שאין לה הופכין ולאחר זמן יהיה קשה להרימה. לא שעיתי לעצתו, והתחזית שלו התקיימה. באיחור של שלושים שנה – בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת – החלטתי לעשות כעצתו. היה עליי אפוא לעדכן את עבודתי בזיקה למחקר הרב שעשה דור שלם בנושא הגפן והיין ואף לבדוק את כתבי היד המרובים שתצלומיהם נרכשו מאז שנת תשכ"ז בשביל המכון לתצלומי כתבי יד שעל יד הספרייה הלאומית בירושלים. הפכתי וחזרתי והפכתי בנושא, אך בדרך כלל לא זזה המשנה הראשונה ממקומה. בתחום אחד בלבד נראו הדברים באור אחר, והוא פרשת סחר היין, בעיקר בזכות המחקרים שנעשו באוניברסיטת טריר בתולדות היהודים בין נהר הריין לנהר המאז (Maas), לב לבו של היישוב היהודי בגרמניה מראשית ימיו.

מחקרים אלו התבססו כמעט כולם על עיון מרבי ומדוקדק במקורות לוועזיים, רובם מהמאה הארבע-עשרה ואילך, אשר שינו את התמונה המקובלת בנוגע למעמדם הכלכלי של היהודים ומשלחי-ידם בשלהי ימי הביניים. באותה העת כבר שלטה מה שכינה אחד ההיסטוריונים "האנטישמיות הפתולוגית"⁴. היהודים מצטיירים בעיני הגויים כבני השטן שבפולחנם הם שוחטים ילדים נוצריים ואשר דתם אף דורשת דם נוצרי למצות הנאכלות בליל הסדר. היהודים נדחקים לשולי השוליים של החברה, והם נאלצים לעסוק במשלח-היד הבזוי, המשכונאות. ובכל זאת, מן המחקר החדש עולה בצורה כמעט חד-משמעית שידי היהודים עדיין רב להם בהשקעות הנרחבות לגידול הגפן ופיתוחה באזורים אלה, אזורים המפורסמים בינם למן תקופת הרומאים ועד ימינו אנו. עלתה אפוא שאלה שתבעה את פתרונה: מדוע לא דחקו הגויים את רגלי היהודים גם מתחום רווחי זה? הרי דחקו אותם מכל שאר תחומי האשראי המסחרי והרשו להם לעסוק בעיקר רק בבזוי שבהם, המשכונאות, כלומר הלוואה צרכנית, עיסוק שיצר תחושת השפלה בקרב הנזקקים להלוואות ועורר שנאה כלפי המלווים.

שאלה זו גררה עוד שאלה. אם אמנם אלה פני הדברים בימי "אנטישמיות פתולוגית", מה היה המצב בתקופה שקדמה לה? במה עסקו היהודים לפני שנפוצו כזבים אלו ורווחה "רק" "אנטישמיות רציונלית", והיא שנאה שהתבססה על מה שבאמת היו היהודים – זרים (alieni) וכופרים – ובמידת-מה גם על מה שעשו הם או אבותיהם: צלבו את אלוהי הגויים או הסכימו בלב שלם לצליבתו. גם בתקופה ההיא היו היהודים זרים ושנואים, ובכל זאת בעיני שכניהם נצטיירו כבני אדם ולא כבני השטן ואף היו בעלי מעמד חברתי בטוח יחסית. אולי עלינו לחזור ולברוק בשבע עיניים את המקורות מן המאות הקודמות ולמצוא בהם עקבות של מצב השונה מן המקובל היום במחקר, סימנים ורמזים לספרות של פעילות כלכלית שעד עתה לא שמנו לב אליהן? נמצאנו למדים שהשיטה בחלק הראשון של הספר היא השיטה הרטרופקטיבית, שכותבי תולדות עם ישראל חייבים להיעזר בה. אי אפשר לשחזר את העבר שלנו בלי לשלב את המקורות היהודיים עם המקורות

4. גוויין לנגמור (Gavin Langmuir) בסדרת מאמרים שנקבצו אחר כך ונדפסו בשם *Towards a Definition of Antisemitism*, Los Angeles and Berkeley, 1990. ראה להלן, עמ' 117 ואילך.

הלוועזיים. הצרה היא שלעתים שני סוגי המקורות אינם חופפים זה את זה בעת אחת. המקורות היהודיים באשכנז, לדוגמה, ראשיתם בסוף המאה העשירית בערך ונגמרים, או ביתר דיוק הולכים ומתמעטים בצורה ניכרת, בראשית המאה הארבע-עשרה, ואילו המקורות הלוועזיים המקומיים המרובים (להוציא מכתבי זכויות שהוציאו אימפרטור או מושל מקומי, ונער יספרם) ראשיתם רק במאה הארבע-עשרה. כדי לשלב את שני סוגי המקורות חובה להיעזר בשיטה הרטרופקטיבית, ובה מתחילים באותה העת שיש נתונים מספיקים לשחזור תמונה של ממש, ואחר כך פונים אחורה, אל התקופה הקודמת, ושואלים אם העובדות היחידות הגיעו לידינו מתיישבות עם התמונה שנגלית אחרי כך אם לאו. לדוגמה, ההיסטוריון המפורסם של אנגליה פרדריק מייטלנד (Frederick Maitland) ניסה לשחזר את העולם האנגלו-סקסי לפני כיבוש הנורמנים בשנת 1066. בימיו, בסוף המאה התשע-עשרה, היו הידיעות על התקופה האנגלו-סקסית מועטות. הוא בדק את הסקירה המקיפה והמפורסמת של אנגליה והרכוש שהיה בה שעשה ויליאם הכובש (William the Conqueror) בשנת 1086, ספר הדומסדיי (Domesday Book).⁵ בעזרת ספר זה אפשר לשחזר תמונה מקיפה של אנגליה בסוף המאה הי"א. מייטלנד גם אסף את המעט שהיה ידוע על התקופה שקדמה לכיבוש הנורמני, חומר שלא היה בו כדי לתת תמונה של ממש על מה שהתרחש שם, וחקר אותו בשיטה הרטרופקטיבית. מייטלנד עסק בבעיות מרכזיות וסבוכות, אך בדוגמה פשוטה נוכל להמחיש את גישתו. אפשר לגשת לתיאור כפר מסוים בספר הדומסדיי ולשאול אם אמנם הממצאים המעטים ששרדו מכפר זה בתקופה האנגלו-סקסית מתאימים לתמונת הכפר העולה מספר הדומסדיי. אם פרט אחד מתאים, טחנת קמח למשל, מוסיפים ושואלים מה נדרש כדי שתחנת קמח תוכל לפעול במקום הזה. עלינו לחפש, לדוגמה, עדויות לדרך ישירה מן השדה אל תחנת הקמח. כלום בשברי המקורות האנגלו-סקסיים יש רמזים גם למכלאה בקרבת מקום לטחנה, מקום שהחזיקו בו את בהמות המשא עד שנגמרה הטחינה וטענו עליהן את הקמח? ואם אין רמז למכלאה, אולי הקמח נועד למכירה? אולי יש סימנים לשוק? ואם אין סימנים למכלאה או לשוק, איך הגיע הקמח, שכנראה נועד לשימוש מקומי בלבד, אל בתיהם של תושבי הכפר?

5. Frederick W. Maitland, *Domesday Book and Beyond: Three Essays in the Early History of England* (Cambridge, 1897).

אחר כך פונים לצד האחר. העובדה היחידה הידועה לנו על אודות הכפר במאה העשירית היא שהיו בו נחל ועליו גשר. ברם, אין להם זכר בספר הדומסדיי. כלום הכרוניקות יודעות לספר על אודות מאורע טבעי שהיה יכול לסתום את הנחל? אם אמנם הן מספרות, איזה תוצאות אחרות היה המאורע עשוי לגרום באזור, תוצאות שהיו מסבירות נתונים אחרים הנזכרים בספר הדומסדיי? ואם לא מאורע טבעי גרם וזה היה מעשה בני אדם, מדוע סכרו את הנחל? כך מוסיפים לחקור כל בדל ראייה, עקב בצד אגודל, ולאט לאט העדויות הזעומות מתחילות להעלות שרטוט של הכפר ולפעמים אפילו את תמונתו בתקופה הקודמת.

מעלתה של שיטה זו שבכוחה לתת לחוקר סדרת שאלות המאפשרות לו לחקור מקורות אשר כשהם לעצמם אינם מצטרפים לשום תמונה. ככל שחקרתי את השאלות הללו ואת הגישות ההיסטוריות הכרוכות בטיפול בהן, כן הלכה בעיית הסחר ביין נסך והייתה ל"בעל חיים הנושא את עצמו". היקף המחקר ומסקנותיו חרגו מתחום הספר שרציתי לכתוב, ולכן חילקתי אותו לשניים. בספר האחד יוצע הסחר ביין הן מצד תולדות ההלכה הן מצד תולדות היהודית הכלכלה היהודית בימי הביניים, והספר השני יציע את התכנית המקורית, ובו יידון מכלול הבעיות שנתעוררו בעטיו של איסור יין נסך בפניה הרבים של מלאכת היין וצריכתו בימי הביניים.

הספר הראשון הופיע בשנת תשס"ג, ואני מגיש עכשיו לפני הקוראים את המהדורה המתוקנת. (הספר השני הופיע בשנת תשס"ח בהוצאת מרכז שזר, ירושלים, היין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז.) לא המשכתי את מחקריי בסחר היין מאז תשס"ג, ואולם הוספתי להפוך בענייני יין נסך עוד ארבע שנים ורשמתי את החומר שנקרה לפניי בנושא הסחר והמסתעף ממנו. אף ראיתי באור חדש את המשמעות של איסור יין נסך אצל יהודי אשכנז. מהדורה זו אפוא אינה משקפת עדכון שיטתי ומקיף אלא יש בה בוננות חדשה בסמליות האיסור בימי הביניים, תשובה למבקרים שלי (ראה להלן) ושילוב של חומר חדש שמצאתי אגב עיסוקי בפנים אחרים של סוגיית סתם יינם.

תיאור חבל ארץ שמפן שבא במהדורה הראשונה נראה לי קצר מדי. הוספתי עליו שני סעיפים השאובים מספרי הנ"ל. מטעמים טכניים לא יכולתי להביא בצורה משביעת רצון את המפות הגרמניות של היישוב היהודי ושל גידול הגפן באזור הריין במהדורה הראשונה. מרכז שזר גבר על הבעיות האלה והרפרודוקציות המשופרות של המפות נכללו בספרי הנ"ל והם הרשו

להשתמש בהן במהדורה זו. מרכז שזר אף הרשה לי לצטט ממאמרי בספר היובל לצבי (קותי) יקותיאל. תודתי נתונה למנהל מרכז שזר דאז, צבי יקותיאל, על כך.

שתי ביקורות נתפרסמו, אחת מצד י"מ תא-ש מא ז"ל והשנייה מאת אלימלך (Elliot) הורוביץ.⁶ שתי הביקורות עומדות לרשות הקורא באתר האינטרנט שלי haymsoloveitchik.org, ואילו תשובותיי להם ולשני חוקרים שהשיגו על העיקרון "זווית סטייה" שקבעתי (לעיל, עמ' XI-X) באות בסוף הספר.⁷

ברצוני להודות לידידיי מנחם בן-ששון, מרדכי ברויאר ז"ל, ריינר ברצן (Rainer Barzen), צבי גרונר ז"ל, יעקב גוגנהיים, יעקב זוסמן, ישראל חזני, מיכאל טוך, ישראל יובל, משה ליכטנשטיין, שמחה עמנואל ובנימין זאב קידר שהואילו בטובם לקרוא את כתב היד ולהעיר עליו. אליזבת' הולנדר (Elisabeth Hollender) בדקה את הרישום של הביבליוגרפיה הגרמנית, ד"ר עמנואל אף הפנה אותי לכמה מקורות שלא היו ידועים לי, והם מובאים בשמו בהערות. חובה מיוחדת אני חב ל Herbert D. Katz Center of Advanced Judaic Studies- שעל יד University of Pennsylvania, למנהלו דאז, דוד רודרמן ולאנשי הצוות הנפלא שלו, שילה אלן, איתי לסמן ויהודית לייפר, שעשו את המקום לגן עדן למחקר. המסה נכתבה בשנה שהייתי שם (תשנ"ה) ועודכנה והורחבה בשהייתי השנייה שם בשנת תשנ"ט. את חודשי הקיץ בשנים תשנ"ט, תש"ס ותשס"ב עשיתי בין כותלי המכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים. חן חן למנהל ולצוות של המכון שניסו לעזור בכל דרך אפשרית. יעמוד על הברכה גם ז'רר נהון (Gérard Nahon) מ-Ecole des Hautes Etudes en Sciences Religieuses בפריז. בסמינריון שנתתי בהזמנתו בשנת תשנ"ט הרציתי על כמה מהבעיות הנידונות כאן. בפנים אחרים של הספר דנתי בסמינריון של סילווי-אן גולדברג (Sylvie-Anne Goldberg) ב-Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales בפריז בשנת תשס"ו. חן חן לה על ההזמנה ועל האירוח שלה.

6. ציון סט (תשס"ד), עמ' 501-509; 355-360 (2005) *AJS Review* 29.
7. במדור תשובה למשיגים, להלן, עמ' 167-186 (התשובה שלי לתא-שמע נדפסה בפעם הראשונה בציון ע [תשס"ה], עמ' 529-535).

תבורך אסתר גולדנברג שערכה את נוסחו של ספר זה בשתי מהדורותיו במקצועיות ושיקעה בהן את ידיעותיה, בקיאותה וטעמה הטוב במסירות ובענווה.

שלמי תודה לחנה קן-ברונשוויג שניצחה על מלאכת הספר כדרכה – ביעילות ובמסירות.

ברצוני גם להודות לספריית הבודליאנה (Bodleian Library) של אוניברסיטת אוקספורד, לכנסיית קרייסט (Christ Church) אוקספורד, למוזיאון קלוני (Musée national du Moyen Age – Thermes de Cluny) פריז, לספרייה הלאומית של צרפת (Bibliothèque nationale de France). חב אני חובה מיוחדת לפרופ' פרנץ אירזיגלר (Franz Irsigler), לד"ר פרנץ יוסף ציווס (Franz Josef Ziwes), ל-Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, ולמנהל הארכיון ד"ר אוורהרד קליינהרץ (Everhard Kleinherz) שהרשו להדפיס את המפות המעודכנות של גידול הגפן בריין התיכון. זכור לטוב גם כריסטוף קלוזה (Christoph Cluse) שהרשה לי להשתמש במפה שבה הוא שילב את מפת היישוב היהודי באזור הריין והמוזל ששרטט המכון לתולדות היהודים על שם אריה מיימון (Arye Maimon – Institut für Geschichte der Juden) שעל יד האוניברסיטה של טריר (Trier) בראשות אלפרד הוורקמפ (Alfred Haverkamp), עם מפת גידול הגפן בריינלנד של יוסף ניסן (Joseph Niessen).

לבסוף, אני רוצה לחזור ולהודות לניצה דרורי מעם עובד שלולא רצונה העז לקרב רחוקים ומשאלת לבה להביא את פרי ההגות והמחקר של יושבי מגדל השן לפני הקורא המשכיל, לא הייתה המדורה הראשונה של הספר מופיעה ומחקרי זה היה מונח בקרן זוית עוד שנים רבות.

כל כתבי היד, חוץ מאלה של בית המדרש לרבנים בניו יורק ושל הספרייה הלאומית בפריז, נבדקו במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד בית הספרים הלאומי בירושלים. תודתי נתונה לעובדי המכון, שלולא עזרתם ומסירותם לא הייתה עבודה זו יכולה להיעשות וכמוה כל מחקריי האחרים.

הערה ביבליוגרפית: אם הופיעה מהדורה אחת בלבד של ספר, שם המהדיר בא רק בביבליוגרפיה. אם הופיעה יותר ממהדורה אחת, שם המהדיר בא גם בהערה כדי לאפשר לקורא לבדוק את הקטע במהדורה שלה התכוון המחבר.

מבוא

ברצוני להתחקות על פרשה אחת בתולדות ההלכה בימי הביניים כשהיא משובצת במציאות ההיסטורית שבה השתלשלו האירועים ומתוך כך לענות על שתי שאלות: האם הכרת המציאות לעומקה תורמת להבנת ההתפתחויות בהלכה, וכלום בכוחו של חקר ההלכה לזרוע אור על תהליכים בהיסטוריה כללית, על התפתחויות בעלות משמעות בתולדות העמים שבקרבתם גרו היהודים?

נעסוק בפרשה מרכזית בחיים הדתיים והכלכליים של יהדות אשכנז, פרשה ארוכה בת שלוש מאות וחמישים שנה ששלובים בה ההלכה הצרופה והטאבו הדתי, הוויתור לכורח הנסיבות והסירוב הנחרץ להכיר בו. הפרשה מעידה על הדרכים הנפתלות שבהן הנורמה מעצבת לפעמים את פני המציאות; בד בבד היא מדגימה את החוק היחיד ששר ההיסטוריה נכנע לו, והוא חוק התוצאות הבלתי צפויות (the law of unintended consequences).

ראשיתה של הפרשה בטרם־ההיסטוריה של יהדות גרמניה, ביישוב היהודי הקדום בארץ לותר (Lotharingia) באמצע המאה העשירית, וסיומה עם תום תנועת בעלי התוספות וחורבן תרבות אשכנז בראשית המאה הארבע־עשרה. ספיחים לפרשה זו היו בשלהי ימי הביניים וגם בהם נעיין, אולי סופה של הפרשה מוכיח על תחילתה. בדרכנו נפגוש כורמים ומשקיעים בכרמים, תגרים ובעלי אשראי, ואולי הם יגלו לנו את הסוד בדבר פנייתם של יהודי גרמניה ממסחר להלוואה בריבית והשלבים של מעבר גורלי זה, דברים שעד כה נסתרו מעיני המחקר. נכיר משלח יד יהודי מובהק בן מאות שנים שלא בא זכרו אצל רושמי תולדות עמנו. גם ניווכח לדעת שעל מומחיות זו לא

יכלו הגויים לוותר אף כששחטו את היהודים וחזרו ושחטו בהם. הקהילות משתקמות ובניהן ששרדו שבים לבנות את אחד מענפי המשק החשובים ביותר באירופה של ימי הביניים.

נפקוד את בתי המדרשות של גרמניה וצרפת. נבחן את שיטתו של רש"י ואת תקיפותה וננסה להבין גם את עמדותיו וגם את היסוסיו. נכרה אוזן לדור-שיח נדיר, שההיגיון והרגש כרוכים בו זה בזה, דרשיח בין שני אבירי תורה, רבנו יעקב איש תם (נפטר 1171) ור' יצחק הזקן מדמפייר (Dampierre, נפטר 1189) הלא הם רבנו תם ור"י ידועי השם, מחוללי תנועת בעלי התוספות. אחר כך ניכנס לבית מדרשו של ר"י, בית היוצר לספרות "התוספות". על סמך רשימות תלמידי נעקוב אחרי ניסיונותיו החוזרים ונשנים להבין את מעשי בני עמו ולהצדיקם וננסה לרדת לסוף דעתו במאמציו הממושכים – והנואשים – האלו.

בכל תחנה ותחנה במסענו הארוך והמפותל יבלוט עומק הסלידה מ"יינם של גויים", סלידה שחשו כל שכבות האוכלוסייה היהודית. מיד ובלא היסוס ופקפוק דחתה תחושת גועל זו היתרים סמוכים ונראים, אף על פי ששמירת האיסור נחשבה בעיני הגויים סמל ל"חוצפת היהודים" (*insolentia judaeorum*) ותרמה יום יום להעמקת האנטישמיות ההולכת וגוברת. אם דחתה יהדות אשכנז את ההיתרים, משמע שרצתה באיסור. עולה אפוא השאלה התובעת את פתרונה: למה ועל שום מה דבקו היהודים באיסור סתם יינם על אף המחיר הגבוה שנדרש לקיומו?

רתיעה זו, שנידרש לה לאורך הספר, כינינו "טאבו", ומן הדין שנגדיר מראש את המילה. בלשון יום-יום מונח זה כרוך באסוציאציות של שבטים פרימיטיביים, אך אין הדבר כן בשפה המדעית שבה משמעות טאבו היא סלידה והיבדלות מדבר מעבר למתחייב משיקולים הגיוניים של החברה עצמה. חברה חברה והטאבו שלה. יודעי דבר, למשל, אומרים שנמלים מצופות שוקולד טעימות לחך, מעדן מלכים ממש, ובכמה אזורים במזרח הרחוק אוכלים אותן בתיאבון רב. הוא הדין לבשר נחשים לטעמם של יודעי ח"ן שלהם נמסר סוד בישולו והכנתו. אך ספק אם בן המערב יכניס את המאכלים הללו לפיו, אף שאת רתיעתו אינו יכול לנמק נימוק הגיוני. מאכלים אלו במערב הם בבחינת "טאבו", וכן הדבר בעולם הדת. בעיני מאמין שדתו אוסרת עליו מאכל, האיסור הוא סיבה הגיונית שלא לאכול. ואולם צא וראה: הן דם הן חזיר אסרה

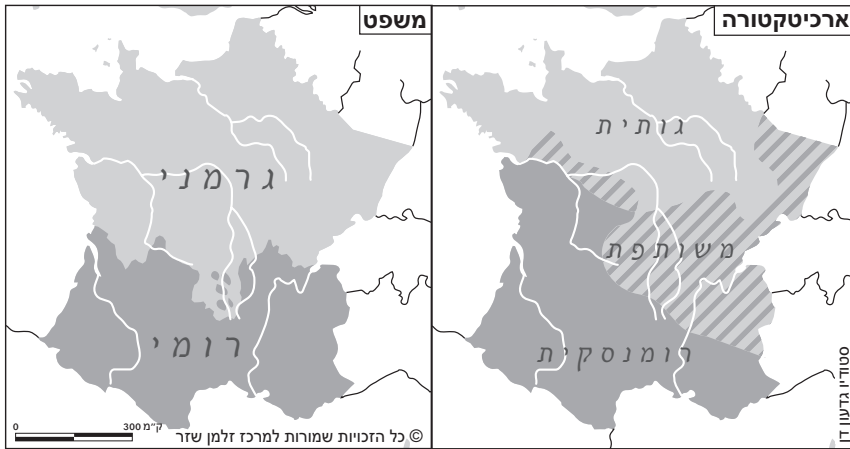
התורה. דם נאסר בשבעה "לאווין"¹, זאת אומרת, אזהרתו נשנתה לא פחות משבע פעמים בתורה, ועונשו "כרת", שרק עונש המוות חמור ממנו. לעומתו חזיר נאסר רק ב"לאו" אחד, ואפילו לא נתייחד לו "לאו" נפרד. החזיר אינו אלא אחת הבהמות המרובות שאינן מעלות גירה – והעונש על אכילתו הוא "מלקות" ותו לא. ואולם מצד הרגש הדתי, אכילת חזיר היא מעשה תועבה שכולו הפניית עורף למסורת יהודית, ואילו אכילת בשר שלא נמלח, שלא נמצה דמו כהלכה, היא איסור חמור גרדא, עברה שאין בה אלא איסורה בלבד. ליהודים רבים ולא דווקא דתיים איסור חזיר הוא אפוא בבחינת "טאבו". אחת השאלות שתלווה אותנו לאורך הדרך היא אם איסור יין נסך, הציווי לפרוש מיין שנגע בו גוי, היה איסור דתי בלבד או שאיסורו נתעצם מכוח הטאבו.² ואין זו שאלה בסוגיית יין נסך בלבד אלא כל הבא לחקור את תולדות ההלכה ולדון בגורלו של איסור בעולם העשייה מוכרח להתמודד עם בעיה זו, שהרי כוח עמידתו של איסור מול לחצי הסביבה תלוי לא בחומר האיסור בלבד אלא גם במידת הרתיעה והסלידה הטמונה בו.

קודם שנצא למסענו ראוי לומר דברים אחדים על תקופת ימי הביניים בהלכה ועל חשיבותה כי רבה היא.

פרק הזמן שהוא נושא דיוננו מקפל בתוכו התפתחויות מכריעות בתולדות ההלכה ובעיצוב לימודה עד לימינו. נוצרו בה פירוש רש"י על התלמוד וכן "התוספות", הלא הן השגותיהם והערותיהם המרובות של "בעלי התוספות". אלה ואלה נדפסים בדפי התלמוד למן ראשית ימי הדפוס, ולימודם הוא הבסיס המובהק ללימוד התלמוד עד עצם היום הזה. תקופה זו נקראת תקופת "הראשונים" (ז"א המפרשים הגדולים של התלמוד) באשכנז, והיא חופפת פחות או יותר את "ימי הביניים התיכונים" (the High Middle Ages) ונמשכת משנת 1000 ועד 1300 בערך. התקופה נפתחת עם פעילותו של רבנו גרשום מאור הגולה (נפטר בשנת 1028) ונחתמת עם גלות היהודים מצרפת בשנת 1306, ובמקביל חורבן של קהילות גרמניה בסוף המאה השלוש-עשרה ובריחתם של גדולי תורה שבהן אל ארצות הדרום בתחילת המאה הארבע-עשרה.

1. באשר לריבוי לאווין ראה להלן, פרק שני, הערה 49.
2. נמתחה ביקורת על השימוש שאני עושה כאן בביטוי "טאבו". תשובתי לביקורת זו באה להלן, עמ' 186.

"אשכנז" בגדר יחידה תרבותית בתקופה ההיא השתרעה מפראג במזרח עד ליורק (York) שבצפון אנגליה במערב.³ הקיסרות הגרמנית הייתה אז המעצמה הגדולה והתפרשה מפראג עד ורדן (Verdun) ומס (Metz) במזרח צרפת של ימינו. בתחילת התקופה עדיין לא הייתה צרפת קיימת מבחינה פוליטית, אך בסופה כבר הלכה ונבנתה ממלכה שגבולותיה דומים למדיי לגבולות צרפת של היום. הגבולות הפוליטיים חשובים לתולדות היהודים פחות מהגבולות הלשוניים והתרבותיים. גבול אחד במיוחד מכריע בתולדות עם ישראל בתקופה הזו, והוא הגבול התרבותי המבדיל בין צפון צרפת לדרומה שהותווה לפי נהר הלוואר (Loire) בערך.⁴ השוני בין שתי התרבויות בא על ביטוי בתחומים

חלוקה בין צפון צרפת לדרומה בימי הביניים בתחום המשפט והארכיטקטורה

3. לעניין תעתיק השמות: במקורות יהודיים של ימי הביניים שם העיר פריז נכתב "פאריש" ואזור הריין נקרא ריינוס. גם בני אדם וגם ספרים נקראו ונקראים עד היום הזה לפי הכתיב בזמנם, "ר' יהודה מפאריש", "מרדכי ריינוס" ועוד. לפיכך ניסיתי לקיים הבדל זה בספר: כשמדובר בעיר פריז הכתיב הוא כנהוג היום, ואילו שמות דמויות מימי הביניים כגון בר' יהודה הנ"ל כתובות בכתיב "פאריש". וכן אזור הריין הכתיב הוא "ריין", וכשמדובר בחכמי האזור של אותה העת או ביצירותיהם ננקטה הצורה הישנה "ריינוס".
4. להבדלים המרובים בין שני האזורים ולמיפויים ראה: Xavier de Planhol, *An Historical Geography of France*, Cambridge 1994, pp. 122–134. שתיים מן המפות מובאות כאן.

מרוכים, ובהם משפט, לשון, ארכיטקטורה ודת. אנשי הצפון היו בדרך כלל קתולים אדוקים, ואילו הדרום היה נגוע בכפירה, ואזורים שלמים בו פנו עורף לקתוליות. בצפון דיברו דיאלקט שהיה עתיד להתפתח לצרפתית של ימינו, ובדרום דיברו דיאלקט שנתגלגל לפרובנסלית ואוקסיטן (Occitane) של היום. הארכיטקטורה הגותית של הכנסיות בעלות חודי מגדלים שראשם בשמים היא יצירת הצפון, ואילו בדרום, כל עוד נתקיימה עצמאותו הפוליטית, שלט סגנון הרומנסק בעל הכיפות (cupolas) העגולות. בצפון ניהלו התושבים את ענייניהם לפי המשפט הפרימיטיבי של השבטים הגרמנים, ואילו בני הדרום הלכו (או דימו לעצמם שהם הולכים) לאורו של המשפט הרומי המפותח והמהולל, ועל זאת הייתה גאוותם.

הבדל זה בא לידי ביטוי בתרבות היהודית. "צרפת" בלשון המקורות היא צרפת הצפונית בלבד, ואילו חכמי הדרום מכונים תמיד "חכמי פרובאנס". עד אמצע המאה השתים-עשרה יש אך מגע מועט בין שתי התרבויות, ולמעשה פרובאנס שומרת לאורך ימיה על תרבותה הייחודית, שיש בה הרבה מן המשותף עם תרבות ספרד שכנתה. ידיהם של אנשי הצפון רב להם בתורה, בפיוט ובסוד, ואילו בדרום קיימות שכבות אוכלוסייה העוסקות גם בשירה, במדע ובפילוסופיה. אנשי הצפון נדהמו מ"קלות דתם" של אחיהם שבדרום, ואילו רבים מיהודי פרובאנס אף שהכירו – מן המאה השלוש-עשרה לפחות – בעליונותה של "תורת צרפת", עמדו נדהמים מבורות אחיהם שבצפון בשאר התחומים. אמנם בחיבור זה יוזכרו מפעם לפעם חכמי פרובאנס, אך יזכור-נא הקורא שהביטוי "צרפת" אמור תמיד ביישובים היהודיים שבצפון הארץ ובעיקר בשמפן (Champagne), באיל-דה-פרנס (Ile-de-France) ובנורמנדי (Normandie).⁵

5. הכינוי "צרפת" בעברית של ימי הביניים מקביל לכינוי Francia בשפה הרומית מאז המאה התשיעית, ואולי קודם לכן, ומשמעותו המלכות הפרנקית המערבית מצפון לנהר הלואר. ראה: Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987*, London 1983, pp. 19–21.

כיוון שנעסוק בפרשה הלכתית ולא רק כלכלית, נפגוש לאורך כל הדרך דמויות וחיבורים שמילאו תפקיד נכבד בהתפתחות ההלכה. כדאי אפוא להקדים דברים אחדים עליהם ועל פועלם.

נפתח בשתי הדמויות שכבר הזכרנו, שקולותיהן עוד מהדהדים בכל בית מדרש ובית אולפנא דרבנן, ואשר נודע להן תפקיד מרכזי בסיפור שאנו עומדים לספר – רבי יעקב מרמרו (Ramerupt), הוא "רבנו תם" (נפטר בשנת 1171) ור' יצחק הזקן מדמפייר (Dampierre), הידוע בכינויו "ר"י" (נפטר בשנת 1189). שיטותיהם מופיעות בכל עמוד ועמוד של התוספות המודפסות, וכל לומד גמרא מתוודע אליהן יום-יום. "הפגישות" התכופות הללו בלימוד הדרך משקפות רק מקצת תרומתם להלכה, שכן רובה עדיין נסתר מעיני הלומדים היום. רצה הגורל, והתוספות שזכו ונדפסו בדף הגמרא אינן התוספות המקוריות של המאה השתים-עשרה אלא דווקא עיבודים שלהן שנעשו במאה השלוש-עשרה. בדורות האחרונים נדפסו, ובדורנו עדיין הולכות ונדפסות, כמה וכמה מהתוספות הקדומות יותר, ומהן אנו רואים עד היכן הגיעה תרומתם של רבנו תם ור"י. נטייתם של אנשי ימי הביניים לאנונימיות ולהשמטת שם המקשה ושם המשיב ונוהגם לכתוב במקומם "אם תאמר" ו"יש לומר" רווחה גם אצל היהודים והסתירה את היקף תרומתם של רבנו תם ור"י. המשווה את התוספות המודפסות על מסכת עבודה זרה, למשל, שהן מאמצע המאה השלוש-עשרה או קצת לאחר מכן, עם שתי המהדורות של התוספות שלמזלנו שרדו מבית מדרשו של ר"י רואה בעליל שלמעשה רק מעט נתחדש בחשיבה ההלכתית בחמישים השנים ההן. הוא הדין לתוספות שנערכו בסוף המאה השלוש-עשרה ובהן תוספות רבנו פרץ. רוב רובה של היצירה הענפה של בעלי התוספות הוא מעשה ידיהם של רבנו תם ור"י, והפרשה שתידון כאן אופיינית ומדגימה יפה את היקף תרומתם.

מה טיבה של יצירה זו ומדוע זכתה והונצחה הן בדפוס התלמוד הן בלימוד תורה בכל תפוצות בית ישראל? שיטת בעלי התוספות היא הדיאלקטיקה, היינו יישוב סתירות העולות בש"ס ובדרך כלל על ידי הבחנה ("חילוק") בין הסוגיות הסותרות.

מן הדין לומר מיד כי רבנו תם ור"י לא היו הראשונים שגילו סתירות בש"ס ואף לא הראשונים שיישבו אותן בהבחנות בין סוגיה אחת לחברתה, שהרי מאז חתימת התלמוד עמדו הלומדים על הסתירות שבו. דרך אחת

ליישוב סתירות הייתה ההבחנה בין הסוגיות. הבחנות כאלה הבחינו גאוני סורא ופומבדיתא, ר' יצחק אלפסי ותלמידו ר' יוסף אבן מיגאש. הן רש"י הן הרמב"ם מנעו מראש סתירות מרובות בין סוגיה לסוגיה בתוספת מילה או שתיים. נסתפק בדוגמה אחת.

הלכה, כמו רוב מערכות משפט, מבחינה בין "קרקע" ובין "מטלטלין". קניין שטר, למשל, תופס רק בקרקעות ואילו מטלטלין נקנים בכסף או במשיכה בלבד. קיימת שאלה מה דינם של פרות בשלים הראויים ללקיטה? מחד גיסא, אפשר לקטוף אותם מן העץ והם אף עומדים לכך ולפיכך עלינו לראות בהם מטלטלין. מאידך גיסא, מאחר שעדיין הם מחוברים לעץ, עלינו לדון אותם כמקרקעין. בשאלה זו, הידועה בהלכה בשם "ענבים העומדות (!) להיבצר כבצורות דמיין או לאו כבצורות דמיין", נחלקו רבי מאיר וחכמים. הראשון סובר שדין הענבים כמטלטלין, ואילו חכמים סבורים שדינם כמקרקעין. מכמה סוגיות בתלמוד משתמע שההלכה כר' מאיר ושדינם כמטלטלין. ואולם במסכת שבועות (מ"ג ע"א) בנוגע ל"שבועות השומרים", זאת אומרת, שלושת השבועות ששומר נשבע למפקיד כשנאבד החפץ – שהוא לא פשע בשמירתו, שהפיקדון איננו ברשותו ושלא שלח בו ידו – הגמרא נוקטת כדבר מובן מאליו שדינם של ענבים העומדות להיבצר הוא כדין המקרקעין. בעלי התוספות עמדו מיד על הסתירה בין גמרא זו ובין הסוגיות האחרות בתלמוד.⁶

רמב"ם מביא את הגמרא בשבועות בזה הלשון: "המוסר לחבירו דבר מחובר לקרקע לשמור אפילו היה ענבים העומדות להיבצר הרי הן כקרקע בדין השומרים".⁷ מפרשי הרמב"ם עמדו על הסתירה בין פסקו כאן לפסקיו האחרים בעניין דבר העומד להיבצר שבהם פסק שדינם כמטלטלין, אך גם שמו לב ללשונו של הרמב"ם כאן "הרי הן כקרקע בדין השומרים", שמשמע ממנו שבדיני שומרים בלבד הם נידונים כמקרקעין. וכלשון הפרשן הקלסי בעל מגיד משנה: "נראה שהוא מחלק בין שומרים לדין אחר", והוא ממשך "ולא ידעתי בזה טעם נכון".⁸ שרדו לנו כמה מפירושו של ר' יוסף הלוי אבן מיגאש, רבו של אביו של רמב"ם, שאותו העריץ רמב"ם יותר משהעריץ כל חכם אחר, ואמר עליו: "וחי ה'! כי הבנת אותו האיש [זאת אומרת, ר' יוסף

6. כתובות נ"א ע"א, ד"ה בסוף, ובמקבילות.

7. פרק ב' מהלכות שכירות, הלכה ד'.

8. פרק ה' מהלכות טוען ונטען, הלכה ד'.

הלוין בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו, 'לפניו לא היה מלך כמוהו' [מלכים ב כ"ג, כ"ה] בשיטתו.⁹ מתוך עיון בדבריו בסוגיה זו¹⁰ נגלה לנו טעמו של הרמב"ם. ר' יוסף אומר שבדרך כלל "ענבים העומדות לבצירה כבצורות דמיין", אך בהלכות שומרים יש דין "שליחות יד": אסור לנפקד (זה שהפיקדון אצלו) להשתמש בחפץ או לשנותו אף במשהו, ואם הוא עושה זאת, דינו כגזלן. עצם קבלת שמירה על ענבים המחוברים לגפן מחייבת את השומר להחזירם במצב מחובר, לפיכך בשומרים ובשומרים בלבד אנו דנים "ענבים העומדות להיבצר" כמחובר. רמב"ם כפוסק ממושמע – אדם הרואה את תפקידו בניסוח מדויק ביותר של ההלכה ולא בהסברה – אינו יכול להרחיב את הדיבור על הבחנה זו, ואולם בשתי המילים "בדין השומרים" תירץ את הסתירה הקיימת לכאורה בין הסוגיה במסכת שבועות ובין הסוגיות האחרות בתלמוד. זו דוגמה אחת מני רבות בספר משנה תורה. הוא הדין לפירושו של רש"י. כל הרגיל אצל מפרשי רש"י מכיר יפה את הביטוי "ומזה נשמר רש"י באומרו... ", הקדמה להסבר איך בהוספת מילה אחת או שתיים פתר רש"י מראש סתירה מדומה. את התנועה הדיאלקטית מאפיינות הנחות היסוד שלה בנוגע לטיב דיוני התלמוד לעומת ההנחה של קודמיהם, וכן דרך לימוד הגמרא שהנחות הללו מחייבות. קודמיהם תפסו שיש "סוגיא דשמעתא" (סוגיית השמועה), כלומר סוגיה מרכזית בנידון מסוים, והיא היא הקובעת את ההלכה. סוגיות משניות, ואין צריך לומר אמרות צדדיות בסוגיות אחרות, טפלות הן לסוגיה המרכזית. כמובן, לכתחילה מנסים לקיים את שתי הסוגיות אם בדרך "חילוק" אם בדרכים אחרות לפתרון. ואולם אם בסופו של דבר שילוב הסוגיות נראה בלתי סביר, אפשר להתעלם מהסוגיות המשניות. השיטה הדיאלקטית דוחה עקרונית את התפיסה הזאת. היא מניחה שאין בש"ס סוגיה דחוייה. כל הסוגיות, ואף הרחוקות והמשניות ביותר, הדנות בנושא מסוים שוות ערך הן ובאות ומלמדות זו על זו – הרי אמרו "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים

9. משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדרות י' קפאה, ירושלים תשכ"ג, הקדמה, עמ' מ"ז.

10. פירוש ר"י מגאש על בבא בתרא ושבועות, ירושלים תשט"ו, שבועות, דף מ"ג ע"א, ד"ה מתני.

במקום אחר¹¹. אין "סוגיא דשמעתתא". אדרבה, סוגיות התלמוד הן מטיבן מקוצרות ואף מקוטעות, ורק בזימון של כל הסוגיות הרלוונטיות לאכסניה אחת ומתוך ראייה כוללת של מלוא הנתונים אפשר להבין מה הפירוש האמתי של הסוגיה. פירוש שהולם יפה דיון במסכת אחת אך עומד בסתירה גלויה לדיון אחר באותו נושא במסכת אחרת אינו אלא שלב ראשון בהבנת הדברים. המסקנה המתבקשת מתפיסה זו היא שאי אפשר ללמוד מסכת מן התלמוד בצורה "אנכית", דף אחר דף כסדרם, כמו שהם סדורים ועומדים בתלמוד, אלא מן ההכרח ללמוד את התלמוד בצורה "אופקית", בדרך השוואתית, לעמת בדרך עקיבה ושיטתית כל סוגיה עם כל שאר הסוגיות בש"ס בנושא הנידון. מעשה הלימוד לפי הדיאלקטיקה מורכב אפוא משלוש פעולות: איסוף מקבילות (collatio), גילוי סתירות (contradictio) וכן יישובן, בדרך כלל באמצעות הבחנה (distinctio). ממילא הבשורה הטובה הנשמעת לפעמים שנתגלה מקורה של הדיאלקטיקה אם בבית מדרש זה בצרפת אם בישיבה זו בגרמניה במאה האחת-עשרה משום שזה עתה מצא החוקר יישוב סתירה בתשובה כלשהי מהתקופה, בשורה זו היא נטולת משמעות, שהרי יישוב סתירות בדרך ההבחנה בא לעולם מאות שנים לפני כן. הלימוד ההשוואתי הוא הדיאלקטיקה והוא משמש כשיטה רק במאה השנים-עשרה בעשייתו התורנית של רבנו תם.¹²

אדם אחד, ככל הנראה, קדם לרבנו תם בגישה זו, והוא ר' יצחק בר' אשר משפיירא (Speyres), הידוע בשם הריב"א (נפטר לכל המאוחר לפני 1133¹³). התוספות הראשונות שאנו שומעים עליהן, אף שכמעט לא שרד מהן דבר, הן תוספות הריב"א. וגורל דבריו מדגים תנאי כל יעבור בצמיחתה של

11. ירושלמי, ראש השנה, פרק ג', הלכה ה'; מהדורת האקדמיה ללשון עברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 675.

12. לגופה של הטענה שהדיאלקטיקה ההלכתית צמחה בבית מדרשו של רבנו ששון בוורמיזא, ראה מאמרי "בירורים בהלכה של אשכנז הקדומה, ב: דיאלקטיקה, סכולסטיקה וראשיתן של התוספות", סידרא, כד-כה (תשע"א), עמ' 267-271. (תרגום אנגלי בא בספרי, *Collected Essays II*, Oxford and Portland, Oregon 2014, pp. 23-28).

13. שמחה עמנואל, *שברי לחות: ספרים האבודים של בעלי התוספות*, ירושלים תשס"ו, עמ' 70.

הדיאלקטיקה או של כל גישה אחרת. ילד ומדען שואלים מדוע העשב ירוק. שאלתו של הילד אינה פורייה, לא כן שאלתו של המדען. שאלה אחת לשניהם אלא שהמדען מצויד בכלים לפתרון הבעיה ולא כן הילד. ספק אם יש שאלות חדשות רבות תחת השמש. התפתחות אינטלקטואלית חלה כשיוצרים את הכלים לפתרון, ואף מראים שיישוב בעיות בכלים הללו מפרה את המקצוע ומקדם אותו. חידושו של רבנו תם לא היה בגילוי השיטה הדיאלקטית. שהרי היא משמשת בכל דיוני האמוראים בתלמוד, ואף שימשה הרבה באקלים הרוחני של אירופה המערבית במאה השתי-עשרה – במשפט רומי, במשפט הקנוני ובתאולוגיה. תרומתו של רבנו תם הייתה בהפעילו את הטכניקה הידועה זה דורות רבים – בהיקף ובשיטתיות שאיש לא פילל להם – ובאמצעות חשף עולמות חדשים של חשיבה משפטית שלא שיערום קודמיו. בכוחו היה להציע בכל מקצוע ומקצוע של תורה, למן סדר זרעים ועד סדר טהרות, הבחנות שעד היום, זה כאלף שנה, לומדי תורה מוצאים עניין רב לענות בהן. חילוקיו שלו וחילוקי ר"י היו ללחם חוק לשוחרי תורה מיום שנודעו ברבים, בתחילת המאה השלוש-עשרה, וגישתם כבשה את בתי המדרשות בכל מקום שהגיעה אליו. דרכם בהלכה נראית פורייה כל כך והבחנותיהם הכרחיות כל כך להבנת סוגיות התלמוד, עד שדבריהם יחד עם פירושי רש"י, נעשו חיש מהר לבסיס מובהק ללימוד הגמרא בתפוצות בית ישראל בכל פזוריהן, מליטא ועד תימן ומבגדד ועד ניו יורק.

ריב"א, כנראה, קדם לרבנו תם בגישה הדיאלקטית, אך לא היה בכוחו להגשים את המתודה החדשה, שכן לא ניחן בגאונות הנדרשת כדי לחולל את המהפכה שאולי חזה. רבנו תם, שאישיותו סוערת ולשונו בוטה, הלקה בשבט פיו את עמיתיו ותלמידיו ולא חס לרגע על כבודם, אך לקודמו התייחס בכבוד. הוא הטיב להבין את חזונו של ריב"א יותר מכל בני דורו, אך מי כמוהו עמד על כישלונו של האיש. רבנו תם אף ראה סכנה לדיאלקטיקה המתפתחת אם יקנו פירושו ו"חילוקיו" של ריב"א שביתה בחשיבתו של הדור הצעיר. הוא הזהיר אפוא את תלמידיו: ומה שתירץ הרב ר' יב"א הוא לא תירץ והוא לא עשה אותם התוספות, המעתיקים קראום על שמו, ולא תסמכו עליהם כי רובם (שגיגות) [שגיגות](!).¹⁴ רבנו תם נאלץ להכריז שאין ממש

14. ספר הישר, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשט"ו, סי' שט"ו. ראה גם אור זרוע, ח"ד, ירושלים תר"ן, עבודה זרה סי' רפ"ד: "וגם

בתורתו של ריב"א, אך מרוב הערצה לחלוץ הנכשל דאג לתלות את הקולר במעתיקים.

רבנו תם היה כמעייין הנובע, אך קשתה עליו הכתיבה וכמעט פרש ממנה. חיבורו היחיד בהלכה, ספר הישר, אין בו ולו קצת מחידושויו. דבריו שם קשים לפיענוח, והחיבור הוא כמעט כספר החתום. אירוני הוא שמי שהיה כמעט יחיד בין בעלי התוספות ששלט בשקילתה של השירה הספרדית לא היה מסוגל לנסח משפט פרוזה בהיר אפילו כמקובל בלשונם הקצרה והקטועה של בעלי התוספות. אין פלא שאף על פי ששיטותיו של רבנו תם היו לנכסי צאן ברזל של הפרשנות התלמודית, ספר הישר נדפס בפעם הראשונה בווינה רק בשנת 1812, ועד עצם היום הזה נדחק פרסומו לקרן זוית.

הישגיו של רבנו תם, ואולי אף עצם המהפכה הדיאלקטית, היו נידונים לנשייה לולא תלמידו ואחיינו ר' יצחק מדמפייר, הידוע בכינוי "ר"י". גאונותו ומקוריותו לא נפלו מאלה של רבנו תם, אך באופיו היה שונה ממנו תכלית השוני. שקט ונחבא אל הכלים היה, ולא נודעו לנו אירועים סוערים ומושכי תשומת לב בקורות חייו: לא מחלוקות ציבוריות וקרבות תורניים, ולא הכרזות פומביות ופעילות ציבורית שאפיינו כל כך את דודו הסוער. כל ימיו חי בעיירה קטנטנה,¹⁵ דמפייר, ובשקידה מופלגת הנציח את המפעל הדיאלקטי ושיווה פנים חדשות לתלמוד. בצניעותו ובשקט הפנימי שלו דמה ר"י לאבי־סבו, רש"י, אך צניעותם הסתירה כושר עבודה, שיטתיות ודבקות במטרה שניחנו בהן רק מעטים בתולדות ישראל. כשם שרש"י קיבל עליו בלי אומר ודברים לפרש בכוחות עצמו כל שורה בש"ס ובלי קולות וברקים דבק במשימה עצומה זו כל חייו, ובמפעלו הייחודי אף פתח את התלמוד לפני

כשנאמרו דברים [אלה, כלומר של ריב"א] לפני רבנו תם] זצ"ל היה תמיה והיה אומר פה קדוש יאמר דבר זה (סנהדרין כג ע"א). והשווה דבריו של יעקב זוסמן, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית", מוסף מדעי יהדות: במת האיגוד העולמי למדעי יהדות א' (תשנ"ג), עמ' 47-48, הערה 78. ראה להלן, תשובה למשיגים ב', עמ' 179-180 ובהערה 10, ובאסופת מאמרים שלי – *Collected Essays*, I, Oxford and Portland, Oregon

2013, pp. 26-28.

U.T. Holmes and M.A. Klenke, *Chrétien, Troyes and the Grail*, Chapel Hill 1959, .15 p. 51.

הציבור הרחב, כך קיבל עליו ר"י לפרש את כל הש"ס בדרך הדיאלקטית של דודו, רבנו תם, להשוות כל שורה בש"ס עם כל החומר הנוגע לו, לגלות כל סתירה, וגם הדקה ביותר, וליישבה. אפשר לומר שכמעט לא הניח דבר קטן או גדול בתלמוד שלא העיר עליו. באמצעותו הגיעו חידושי המרובים של דודו הגדול אל הציבור הרחב, ותורתם של שני הענקים האלה היא היא תורת בעלי התוספות שנודעה לה השפעה מכרעת על ההלכה כמעט אלף שנים. לא בכדי כינה אותו ר' משה בן נחמן (רמב"ן) "ר' יצחק בעל התוספות".

סגנונו של ר"י היה בהיר ושוטף, ובכל זאת הוא בחר לרשום את דבריו בדרך ה"דיווח" (reportatio) שנהגה בימיו. המורה היה מרצה את פירושו לתלמידיו, ויש שאחד מבחירי תלמידיו היה מעלה את דבריו על הכתב, והמורה היה בודק, מתקן ומאשר את הניסוח. סימן מובהק לכתובים מסוג זה הוא החתימה "מ"ר" שפירושה "מפי רבי". "דיווח" זה נקרא תוספות או פירוש פלוני שנכתב לפני אלמוני, כמו פירוש רשב"ם שנכתב לפני רש"י או תוספות ריב"ם שנכתב לפני הריב"א. במרוצת הזמן נתקצר השם לתוספות ריב"ם או לפירוש רשב"ם, ופעמים רבות סופרים אף השמיטו את הקיצור (הבלתי מובן להם לרוב) "מ"ר". לכן הילכו לפעמים חידושי של הרב בחזקת תורת התלמיד.

ר' יצחק מדמפייר בחר שלושה מתלמידיו כדי שירשמו את דיוניו: בנו, ר' אלחנן, שנהרג על קידוש השם בשנת 1184, ר' שמשון משאנץ (Sens), שהיה עתיד לפרש את המשניות של הסדרים זרעים וטהרות, וכן רבי יהודה מפאריש (Paris). תלמיד רביעי, ר' ברוך, העדיף להעלות את תורת רבו על הכתב שלא לפי סדר הגמרא אלא בנושאים נבחרים בלבד.¹⁶ הוא אף ניסה להביא לפני הציבור הרחב את המסקנות ההלכתיות המתבקשות מדיוני רבו. את ספרו קרא ספר התרומה. אין חיבור זה "תוספות" במובן הרגיל של המילה, שהרי הוא ערוך לפי סדר נושאים, אך למעשה הוא "דיווח" מבית מדרשו של ר"י לא פחות מתוספות שאנץ או מתוספות ר' יהודה מפאריש, ואפשר לראות בו תוספות רבנו ברוך שנכתב לפני ר"י.

16. מקובל לכנותו "ר' ברוך מוורמייזא", אך זיקתו לוורמייזא בטעות יסודה, וראה מה שכתב שמחה עמנואל, "זאיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 423-440.

הר"י נפטר בשנת 1189, ויש מקום לומר שאחרי שגמר ר' שמשון משאנץ את פירושו על סדר המשניות של זרעים וטהרות ועלה ארצה בשנת 1211 תם תור הזהב של החשיבה ההלכתית של צרפת. במאה השנים הבאות (עד גירוש צרפת בשנת 1306) חידשו רק מעט. עיקר עשייתם של הדורות הללו היה בהבאת דברי רבותיהם הגדולים לפני הציבור הרחב ובהחדרת מסקנותיה החדשות של המהפכה הדיאלקטית לתודעת הציבור. כך ערכו עורכים את תוספות קודמיהם – ואלה דווקא זכו להידפס בידי המדפיסים הראשונים של התלמוד – וכמה מחברים חיברו ספרי פסק רביהשפעה, ובהם ספר מצוות גדול, הוא סמ"ג, וספר מצוות קטן, הוא סמ"ק, ששיקפו בעיקר את דעותיהם המהפכניות של רבנו תם ור"י וקבעו להן מסמרות להלכה.

בגרמניה היו פני הדברים שונים. במאה השנים עשרה צמחה גם שם הדיאלקטיקה, אך לא היו דמויות אדירות שהאפילו על כל הבאים אחריהן. היצירה בגרמניה לא התרכזה במקום אחד או שניים כמו שהתרכזה היצירה בצרפת בטרוייש (Troyes) ודמפייר, אלא הייתה יצירה קבוצתית של בתי מדרשות שהיו פזורים על פני הקיסרות הגרמנית כולה. בשפיירא, ברגנסבורג, בקלן (Köln), בווינה, במגנצא (Mainz), בפראג, בוורמיזא (Worms) ובוורצבורג התנהלו חילופי מכתבים נמרצים בין בעלי תריסין במשנה ובגמרא. הכותבים נושאים ונותנים, דנים ומעירים, מתווכחים ורבים – פעמים בקולי קולות – בסוגיות הש"ס. לא כאן המקום לתאר את המיוחד והמשותף לשתי תרבויות תורניות אלה,¹⁷ אעיר רק על שתי נקודות חשובות להשתלשלות הדברים בספר זה.

במידת־מה אפשר להתחקות על ההתפתחויות בתרבות הגרמנית על ידי מעקב אחרי שתי משפחות מיוחסות: משפחת קלונימוס ומשפחת רבנו אליקים ממגנצא. המשפחה הראשונה היא שהביאה את תורת הסוד מאיטליה ושימרה אותה מאות בשנים. בניה היו מגדולי הפייטנים של גרמניה, ופיוטיהם נאמרים עד היום הזה בסדר התפילות האשכנזי של הימים הנוראים. ממנה יצאו גם תלמידי חכמים גדולים, והאחרון שבהם היה ר' אלעזר רוקח, בעל הלכה, בעל מוסר ואף גדול בעלי הסוד של אשכנז. ביצירתו ההלכתית ספר הרוקח הוא מייצג את האסכולה השמרנית של אשכנז, שלא חלקה על העיסוק

17. הרחבתי את הדיבור על נושא זה בספרי היין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 122-124.

בדיאלקטיקה, וכוחה בה אף היה רב, אך היא סירבה להסיק ממנה מסקנות הלכה למעשה. הרוקח מביא בספרו את דברי הגמרא עם הפסקים והמסורות של חכמי אשכנז הקדומה. כמעט אין רמז למפעל הצרפתי העצום ואף לא להישגיה של הדיאלקטיקה הגרמנית המסועפת של ימיו. לעומתו חברו ר' אליעזר בר' יואל הלוי, המכונה ראבי"ה, הוא אולי גדול הדיאלקטיקנים של גרמניה, וספרו רבי-הכרכים ספר הראבי"ה מביא ומסכם את תורתם של בעלי התוספות בגרמניה. ראבי"ה היה נצר למשפחת ר' אליקים ממגנצא, שכתב פירושים, ליתר דיוק ערך את הפירושים של בית המדרש של מגנצא על כמה וכמה מסכתות בש"ס בזמנו של רש"י בערך. חתנו ר' אלעזר בר' נתן ממגנצא (ראב"ן) במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה היה ראשון בעלי הדיאלקטיקה בגרמניה שחיבורו הגיע לידינו. שני חתניו של ראב"ן, ר' יואל הלוי ור' שמואל בר' נטרונאי, היו מגדולי בעלי התוספות במחצית השנייה של אותה המאה. בנו של רבנו יואל הוא ראבי"ה הנזכר, ובמפעלו הגיעה הדיאלקטיקה הגרמנית למלוא שיעור קומתה.

הן בעל ספר הרוקח הן ראבי"ה נפטרו, כנראה, בעשור השלישי של המאה השלוש-עשרה, ועם מותם חדלה גרמניה מלהיות יחידה תרבותית נפרדת מבחינת החשיבה ההלכתית. (בנוהג הדתי ובנוסח התפילה שלה היא הוסיפה להתקיים ואף להכות שורשים חדשים במזרח אירופה.) אמנם ראבי"ה ובעל ספר הרוקח למדו אצל תלמיד רבנו תם, וראבי"ה אף הרבה לצטט מספר הישר שלו, ובכל זאת תורתו של רבנו תם בספרו היא כתבלין בעלמא, שהרי אין ספר זה משקף כהוא זה את היקף הישגיו של רבנו תם ואף לא שמינית שבשמינית ממהפכותו. המכיר את רבנו תם רק מתוך ספר הישר מעולם לא הכיר אותו. בתחילת המאה השלוש-עשרה החלו לחדור לגרמניה התוספות מבית מדרשו של ר"י על דיוניהן הנוקבים והמפורטים בכל פינות הסוגיה. עד מהרה הן כבשו את לבם של חובשי בתי המדרשות שם, ומאז לא היה בגרמניה מחבר בעל מוניטין שלא למד גם בישיבות צרפת, והחינוך הכפול שלהם בא לידי ביטוי בספריהם.¹⁸ בחיבוריהם של חכמי גרמניה בדורות הבאים, כגון בספר אור זרוע או בתשובות מהר"ם, נמצאות תורת צרפת ותורת גרמניה

¹⁸. ראה מה שכתבתי ב-, "Three Themes in *Sefer Hasidim*", *AJS Review*, 1 (1976), pp. 349–352, 357, וראה: שמחה עמנואל, "חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?" *תרכיץ פב* (תשע"ה), עמ' 549–567.

משולבות זו בזו, ושתי אסכולות הדיאלקטיקה נעשו בהם לאסכולה אחת. לפיכך נדון בחכמי גרמניה כאסכולה נפרדת עד דור ראבי"ה ובעל ספר הרוקח ועד בכלל, ואילו בבני הדורות שלאחריהם, ר' יצחק מווינה בעל ספר אור זרוע, במהר"ם מרוטנבורג ואחרים, נדון עם בני זמנם בצרפת יחד.

תנועת הדיאלקטיקה נולדה אחרי מפעלו הגדול של רש"י (שנפטר בשנת 1105), ולא במקרה. אי אפשר לגשת להשוואת סוגיות עד שאין עומדים על מלוא המשמעות של כל סוגיה לעצמה, שאם לא כן תמיד יקנן החשש שמא הסתירה מדומה מפני שלא הובנה הסוגיה על בורייה: מעיני הלומד נעלמו שלב ואפילו פרט מסוים של הדיון, ולפיכך הסוגיה נראית כעומדת בסתירה לחברתה. פירוש רש"י הוא שהקנה ללומדים את הביטחון הנדרש לפיתוח הדיאלקטיקה.

בתרגום טוב של התלמוד אך מילולי פחות או יותר, למשל התרגום האנגלי שבסדרת סונצ'ינו, המשא ומתן שבתלמוד כמעט בלתי מובן, אף על פי שידועה המשמעות המדויקת של כל מילה ואף של כל משפט. אמנם אפשר להבין את הדעות העיקריות השנויות שם וגם לאן פני הסוגיה מועדות, אך הדיון העקיב והלכיד שבסוגיה מהקורא והלאה, וזאת מפני שנוסח הגמרא "מברקי", ראשי פרקים כביכול, והדיון בו אינו מתחבר מאליו למשא ומתן שכל חלקיו משתלבים יפה זה בזה. החסר במהלך הסוגיה רב מאוד, ולכן היא לא תהיה מובנת מאליה. את החסרים הללו מילא רש"י בצמצום לשון מופלא. בכל מהלך פירושו הוא בונה גשרים זעירים מעל לפערים הקטנים המרובים שבסוגיה, וכך הלומד מרגיש שאכן, חוליה אחת מתחברת באופן הדוק עם חברתה. רש"י ניחן גם בחוש מיוחד במינו לדו־משמעות הלשונית, ולו הקטנה ביותר, שבכל ביטוי וביטוי, והבין שאם יתפרשו בפירושו אפשרי אך לא נכון, תהיה התוצאה המצטברת של טעויות קטנות כאלה תפיסה מוטעית של הסוגיה. בהוספת מילה יחידה או שתיים הצליח רש"י למנוע אי־הבנות ומנע מרבים בכל דור לתעות בדרכי הסוגיה.

שלוש מאות שנה חלקו אבירי התורה בצרפת, בגרמניה, בפרובאנס ובספרד על ניסוחים מרכזיים של רש"י בהבנת הסוגיה, ולעתים תכופות דרשו לפרש אותה באופן שונה לגמרי. ואולם הכול הכירו שהבעיה המרכזית שעמדה בפני בעלי ההלכה מאז חתימת התלמוד, והיא הפיכת הסוגיה שלכאורה היא מעשה פסיפס לחטיבה לכידה, נפתרה בידי רש"י פתרון מוחלט ומאז

שהופיע פירושו על הש"ס בסוף המאה האחת-עשרה לא ניסה אדם לכתוב עוד פירוש לש"ס. גם כל הפירושים שנכתבו לפני פירושי רש"י היו כלא היו, וחוץ מאחד ששמר על גרסאות בתלמוד, פירוש רבנו חננאל מקירואן אשר בצפון אפריקה, נעלמו כולם. הספרות ההלכתית העצומה שנוצרה במאות שלאחר מכן נקראה בצדק "תוספות", זאת אומרת הוספות – הערות והשגות על פירוש רש"י – וקביעה זו תקפה גם לעניין חיבוריהם המפורסמים על התלמוד של רמב"ן ובית מדרשו בספרד, אף שאינם נקראים "תוספות" אלא "נימוקים" או "חידושים". החיבור שעשה את התלמוד לטקסט לכיד ומובן הוא פירושו של רש"י, ועליו נבנתה ספרות-על מזהירה ומרחיקת לכת ובה הגהות והוספות, תיקונים, "נימוקים" וחידושים.

משנתפרסמו פירושי רש"י הרגישו הלומדים שהם עומדים על קרקע בטוחה בלימוד הסוגיה ושאכן, מהלכי הגמרא במשאה ובמתנה מוכנים להם על בוריים. כל סוגיה וסוגיה לעצמה הלכה והתפתחה ברצף הגיוני הדוק, ומתוך כך צמחה השיטה הדיאלקטית הבאה ליישב את הסתירות שבין הסוגיות שזה עתה הבהיר אותן רש"י. מפעלו של רש"י הוא שאפשר את השלב הבא בתולדות ההלכה. כמוכן, פירושו רק אפשר את הדיאלקטיקה, אך לא חייב את צמיחתה. בלי הגאונות הכפולה והמכופלת של רבנו תם ורש"י לא הייתה הדיאלקטיקה של בעלי התוספות באה לעולם. הרי פירושו של רש"י הגיע גם לפרובאנס ועד מהרה השכיח את פירושי "גדול המפרשים" של תרבות פרובאנס – ר' אברהם בן דוד מפוסקיייר (Posquières), ראב"ד המפורסם. פירושו הגיע אף לתימן והוריד לתהום הנשייה את פירושי הנשר הגדול, הרמב"ם, שאותו העריצו יהודי תימן עד בלי די. ואולם בתימן לא צמחה כל דיאלקטיקה וההיסטוריה אינה יודעת לספר על בעלי תוספות פרובנסליים.

רש"י נולד באזור שמפן בצרפת, אך למד בערי הריין. אישיותו וחיבתו עוצבו בבתי מדרשות המפורסמים של וורמייזא ומגנצא שמהם יצאה תורה לאשכנז. מה היה טיבן של הישיבות האלה, טיבם של החכמים שלימדו את רש"י ושל אלה שקדמו למוריו קשה לומר. רש"י הטיל צל על כל קודמיו (חוץ מעל רבנו גרשום מאור הגולה) ועל יצירותיהם, אם אמנם חיברו יצירות ספרותיות, ולעתים תכופות אף שמותיהם נשכחו עד מהרה. מחשבותיהם נראו מיושנות, ובעיני הדורות הבאים הצטיירו דבריהם כדברים שאין בהם חפץ. לא שרדו אלא פירוש רבנו אליקים למסכת יומא ופירוש קבוצתי של ישיבת

מגנצא שנרפס בשם פירוש רבנו גרשום מאור הגולה. רק חלק קטן ממנו הגיע לידינו ובעיקר על סדר קדשים (סדר דלת-פירושים) ועל כמה מסכתות שרש"י לא הספיק לפרש (ומשום כך שרדו).¹⁹ חומר רב של תורת הישיבות במגנצא ובוורמייזא משוקע בפירושים אלו, וברור שרש"י הרבה להשתמש בהם או בדומה להם, אך אין בפירושי מגנצא הבהירות הלשונית של רש"י ובייחוד לא הבהירות המושגית שלו. חסרות בהם אותן מילות מעבר ובעיקר אותן מילים יחידות אך חיוניות המהדקות את קשרי הטיעון ומעניקות לכידות לסוגיה. משל למה הדבר דומה לעורך דין גדול הנוטל בידיו תזכיר של עמיתו, ובעריכה קלה – השמטת ביטוי פה והוספת מילה קולעת שם – הופך טיעון אפשרי לטיעון משכנע. החומר לפירוש רש"י מצוי אצל רבותיו למכביר אך בלא מגע הקסם שלו.

מלבד פירוש קיבוצי זה יש בידינו תשובות ואוספי פסקים-דיווחים על מעשים שאירעו, שאלות שהתעוררו ופסקים למיניהם של חכמי המאה האחת-עשרה. הדרך היחידה להגיע לידי הערכה נכוחה של תקופה זו היא בדיקת החומר ששרד בכל נושא ונושא לגופו, להיכנס בעובי הקורה ההלכתית פרשה אחרי פרשה כדי לראות איפה עמדה ההלכה במאה עמומה זו. בשנת תשס"ח טרם התפרסם מחקר כזה, והספר שהגשתי אז לקוראים 'היין בימי הביניים – יין נסך באשכנז: פרק בתולדות ההלכה' ביקש לענות על צורך זה. במחקר זה נתרכז בפרק הכלכלי של איסור הסחר בינם של גויים, במקור הסלידה מסתם יינם ובניסיונות הנואשים של בעלי התוספות להצדיק את מעשה בני עמם.

דיוננו נפתח בטיבו של איסור יין נסך כדי לברר מדוע יצר איסור זה בעיות מרובות באירופה בימי הביניים ולא בארץ ישראל ובבבל בתקופת התלמוד. נדון בצריכת היין בימי הביניים, שהרי לכל תרבות הרגלי אכילה ושתייה משלה, ואין להניח שהמקובל בימינו היה מקובל גם אז, כדברי סופר אנגלי: "העבר הוא ארץ זרה, מתנהגים שם אחרת". נפנה לאשכנז של המאה האחת-עשרה ונעמוד על הנוהג המיוחד לקבל פירעונות הסתם יינם. נבחן את

19. ראה סקירתו של עוזי פוקס במבואו למאמרו של אברהם עפשטיין, "פירוש התלמוד המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה", נטועים ו (תש"ס), עמ' 105-106. ראה גם מאמרו עתיר החומר של יהודה כהן, "פירושי רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים", ירושתנו, ד (תש"ע), עמ' 201-250.

דברי רש"י וננסה להבין הן את עמדתו הן את היסוסיו. אחר כך נדון בבעלי התוספות של גרמניה וצרפת ובתוצאות הכלכליות מרחיקות הלכת של איסור יין נסך. לבסוף נשאל: הפרישה מיינם של גויים – מה הייתה משמעותה הדתית-חברתית לבית ישראל באשכנז בימי הביניים?

פרק ראשון

הבעיה ורקעה

תולדות איסור סחר ביינם הוא פרק בתולדות האידאה בעולם העשייה. גלגול חדש של העימות הישן בין עקרונות לאילוצים. ממילא עולות מאליהן השאלות האלה: מה היה טיבו של עימות זה? מה היו הלחצים באותה שעה? מה היה מעמדו של יין נסך בגרמניה של ימי הביניים? מה היה כוחו, ואיזה מחיר נדרש לקיומו?

א. טיב האיסור וכוח עמידתו בחברה לא־אלילית

ההלכה בפרשת יין נסך פשוטה ביותר: יין נסך נאסר בהנאה מפני שהוא "תקרובת עבודה זרה". כל יין שנגע בו גוי חששו חז"ל שמא הקריבו לעבודה זרה שלו, ולכן אסרוהו הן בשתייה הן בהנאה. אסור ליהודי למכור יין שנגע בו גוי אפילו במחיר מוזל, שהרי הוא מקבל דבר בעל ערך תמורת היין ונהנה ממנו. גם אסור לו לתת את היין במתנה לגוי, שהרי הגוי מכיר לו תודה על כך, נמצא שהיהודי קיבל מן היין "טובת הנאה". אין ליהודי אלא "להוליכו לים מלח"¹, כלומר, לשפוך אותו.

יין זה, שנאסר מחמת חשש ניסוך כי נגע בו גוי, נקרא "יינם של גויים" או "סתם יינם"². ברם, הנוצרים לא ניסכו יין לאל שלהם. אמנם בטקס המיסה

1. עבודה זרה ע"א ע"ב.

2. עבודה זרה כ"ט ע"ב. כדאי להעיר שמבחינה תאורטית האוסר בהנאה הוא שכשוכו של הגוי ביין ולא מגעו לחוד. ברם, מאחר שלרוב הראשונים כל מגע במשקה כרוך

השתמשו ביין, שהיה נידון כ"תקרובת עבודה זרה". אך לא מניסוך בטקס דתי נבע החשש ליין נסך אלא מהניסוך הנפוץ של עובדי אלילים הלניסטים ובפרט פרסים, שכמעט כל אימת שבאו כמגע עם יין נהגו להקריב פורתא לשדים או לאלוהיהם, גם אם בהינף־יד בלבד.³ ואולם מאות בשנים לא נודע חשש כזה בחברה שגרו בה אז יהודי צרפת וגרמניה, ומכאן שאיסור הנאה, האיסור למכור יין נסך או לסחור בו היה אז נטול טעם. אמנם כן הוא שגזרו חז"ל איסור הנאה על "י"ג של גויים" מחשש ניסוך,⁴ "וכל דבר שבמניין צריך מניין אחר להתירו".⁵ זאת אומרת, תקנה שנתקנה מסיבה כל שהיא עומדת במקומה גם אם עברה הסיבה ובטלה מן העולם, אלא אם כן יבוא בית דין השווה לבית דין הראשון בחכמה ובמניין ויבטל אותה רשמית. ומי ישווה בחכמה לרבי עקיבא וחרביו, ומי יהין לבטל את גזרותיהם? מבחינה הלכתית אפוא האיסור עומד במקומו ובמלוא תוקפו, ודבר לא השתנה עם השתנות הסביבה מחברה אלילית לחברה נוצרית. אך מה מבחינה רגשית? כלום פגה תחושת הסלידה מיינם של גויים עכשיו משאינו מזוהה עוד עם הגועל שבתקרובת עבודה זרה? סלידה זו היא שתקבע לא כמעט את כוח עמידתו של האיסור בפני הלחץ אשר הלך אז וגבר בחבל הריין להתיר סחר בסתם יינם.

הגדה המערבית של נהר הריין הייתה מרכז גידול הגפן מאז תקופת הקרולינגים, ועם תחיית המסחר נעשה האזור הזה מרכז עיקרי לייצוא יין,

-
- בשכשוכו, נוהגים בעלי ההלכה לדבר על מגע גוי ולא על שכשוך גוי. (הבסיס לקביעה שכל מגע כולל שכשוך הוא הסוגיה בעבודה זרה נט ע"ב: ההוא אתרוגא דנפל לחביתא וכו'. ראה להלן, תשובה למשיגים ב', עמ' 172-174.)
3. עיין לדוגמה: שם, נ"ט ע"ב: "ההוא אתרוגא דנפל לחביתא דחמרא (אירע שאתרוג נפל לחבית יין), אידרי עכו"ם ושקלי (רש"י: קפץ ואחזה [לאתרוגא] בתוך היין שלא תשתקע), אמר להו רב אשי 'נקטוהו לידיה דלא לשכשך' (תפוס ידו שלא ישכשך. רש"י: שאין מנסכין אלא על-ידי שכשוך)". מן המקורות הלועזיים נראה שהדחף לניסוך בעולם הפרסי עלה בהרבה על הדחף בעולם ההלניסטי. ראה: Sacha Stern, "Compulsive Libationers: Non-Jews and Wine in Early Rabbinic Sources", *Journal of Jewish Studies*, 64 (2013), 19-44.
4. שם, כ"ט ע"ב. כדי למנוע מראש אי-הבנה, ייאמר כאן שהאמרה התלמודית שגזרו "על יינן משום בנותיהן" (שם, ל"ו ע"ב) לא שימשה מקור הלכתי נוסף לאיסור סתם יינם עד תקופת בעלי התוספות, כפי שנסביר להלן, עמ' 147-143.
5. ביצה ה' ע"א.

וסוחרים פריזאים חיזרו אחרי יינו.⁶ היינות של ריינפרנקן (Rheinfranken),⁷ הוא Pfalz ו-Rheinhesen של ימינו, אזורן של וורמייזא ומגנצא היו חשובים כל כך, עד שכרוניקן של התקופה, רג'ינו ממנזר פריס (Regino von Prüm), מוסר שכאשר חולקה הקיסרות הקרולינגית בשנת 843 ונוצרה "מלכות הביניים", היא "לותיר" (Lotharingia), שבין "מלכות המזרח" ממזרח לנהר הריין (גרמניה של היום בערך) ל"מלכות המערב" שממערב לנהר המאז (Maas),⁸ בערך צרפת של היום ממערב לוורדן (Verdun), חששו המחלקים שמא תישאר מלכות המזרח בלי יינות הגדה המערבית של הריין. לפיכך הסיטו את הגבול של מלכות המזרח שבסביבות מגנצא, וורמייזא ושפיירא, כשבעים קילומטר ממערב לריין, כדי לכלול בה את כרמי האזור "בגלל שפע היין" שלהם (propter vini copiam).⁹ לאמתו של דבר, סיפור החלוקה היה מסובך יותר מששיער הכרוניקן. את הארכיבישוף של מגנצא ואת הבישופים של וורמייזא ושפיירא, השוכנות כולן בגדה המערבית של הריין, לא היה רצוי לנתק מרוב אזור הבישופות שלהם וגם מנכסיהם המרובים שממזרח לנהר הריין. אפשר גם אפשר שלחלוקה זו היו גם שיקולים צבאיים. גם ידוע לנו היום שהגדה

6. Herbert Jankuhn, "Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter", *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 40 (1953), pp. 193–243; Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris 1959, pp. 210–213. ראה את מאמרו המקיף של שטאב, Franz Staab, "Weinwirtschaft im früheren Mittelalter, insbesondere im Frankenreich und unter den Ottonen", in: *Weinwirtschaft im Mittelalter: Zur Verbreitung, Regionalisierung und wirtschaftlichen Nutzung einer Sonderkultur aus der Römerzeit*, Hrsg. Christhard Schrenk und Hubert Weckbach, Heilbronn 1997, pp. 29–76 עמ' 54 ואילך.

7. Margret Lügge, "Gallia" und "Francia" im Mittelalter. *Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographisch-historischer Terminologie und politischem Denken vom 6.-15. Jahrhundert*, Bonn 1960, pp. 159–160 ברצוני להודות לריינר ברצן (Rainer Barzen), שהפנה את תשומת לבי לספר זה.

8. שם, עמ' 103.

9. Regino von Prüm, "Chronica", *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte*, Hrsg. Rheinhold Rau 3, Berlin 1960, pp. 185–186.

המזרחית של הריין לא הייתה אז כל כך חשוכת גפנים כפי שדימה לו הנזיר.¹⁰ דבריו אולי אינם מגלים טפח מן הפוליטיקה של הסכם ורדן, אך הם שופכים אור על דמותו של אזור הריינהסן והפפלץ בראשית המאה העשירית. כאשר כתב רג'ינו את ספר ההיסטוריה שלו כבר נתפס האזור של מגנצא, וורמייזא ושפיירא כ"מרתף היין של גרמניה"¹¹ (ראה המפה בעמוד הבא).
 כבר בסוף תקופת הקרולינגים הגיע היקף הכרמים באזורי הריינהסן כמעט להיקפו בימינו!¹² במאה האחת-עשרה החלה אירופה להתעורר ולהשתקם מפלישת הנורמנים והמאג'ירים. הסחר הבין-ארצי חודש, ואין פלא שהמוצר הנדרש ביותר היה היין, המשמח לכב אנוש. יושבי ארצות הצפון יכלו לבוא על סיפוקם ביין רק בעזרת יבוא, ובמאה האחת-עשרה ובמחציתה הראשונה של המאה השנים-עשרה היה היין אחד מן המוצרים החשובים ביותר בסחר הבין-לאומי באירופה הצפונית.¹³ במוקד ההתפתחות הזאת היה אזור הריין. גדות הנהר וסביבותיו היו משופעות כרמים ואף ישבו על נתיב מים – הדרך הנוחה, הזולה והמהירה ביותר להובלת מוצרים כבדים כחביות היין. הריין אף הלך אל הים, הים הצפוני, שעל חופיו המערביים והצפוניים – הלא רחוקים – שכנו סקנדינביה ואנגליה, ארצות חשוכות גפן וצמאות ליין.

10. ראה: Friedrich von Bassermann-Jordan, *Geschichte des Weinbaus*, Frankfurt/Main 1923, (ND Neustadt, 1975), I, pp. 112–113; Georg Schreiber, *Deutsche Weingeschichte. Der Wein in Volksleben, Kult und Wirtschaft*, Köln 1980 p. 13; Eric J. Goldberg, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876*, Ithaca and London 2006, pp. 114–115.

11. הביטוי הוא של בסרמן-ג'ורדן, שם.

12. שם, עמ' 85; Helmut Hahn, *Die deutschen Weinbaugebiete: ihre historisch-geographische Entwicklung und wirtschafts- und sozialgeographische Struktur*, Bonn 1956, p. 16. (אך עיין במפות 2, 4. הבאות בסוף ספרו של וינקלמן Richard Winkelmann, *Die Entwicklung des oberrheinischen Weinbaus*, Marburg 1960)

13. Henri Pirenne, "Un grand commerce d'exportation au Moyen Age: Les vins de France", *Annales d'histoire économique et sociale* 5 (1933), pp. 225–243 על חשיבותו הרבה של סחר יין בכל תקופת ימי הביניים, וראה: Michael M. Postan, "Trade in Northern Europe", *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, 2nd edition, Cambridge 1987, pp.172–173.

פרק ראשון: הבעיה ורקעה

המפה מראה בעליל שנהר הריין הוא הגבול בין הרייך המזרחי ובין לותר, מלבד באזור מגנצא וורמיזא ושפיירא. כרי לכלול את הריינפפלץ שממערב לריין בתחום הרייך המזרחי, הוסט הגבול שם, ונוצרה מעין "בטן" בגבול בין שתי המדינות.

על-פי: J. Niessen, *Geschichtlicher Handatlas der deutschen Länder am Rhein*

ב. הרקע הכלכלי

1. הרגלי שתייה בצפון אירופה בימי הביניים

בימי הביניים מילא היין תפקיד חשוב הרבה יותר מתפקידו היום. בדרך כלל לא שתו הבריות מים, ואפילו נזירים סגפנים מיעטו בשתייתם.¹⁴ זמן ממושך נחשבה שתיית מים בעיני הבריות לא רק קיפוח אלא אף השפלה חמורה. שבועת ציות, לדוגמה, היא אחת משלוש השבועות שנוצרי נכנס בהן לנזירות, ואי־ציות הוא קיצוץ בנטיעות ומרד במנזר, בדומה למרד בצבא, נדיר ביותר. בכל זאת, בשלהי המאה השתיים־עשרה מרדו הנזירים באיבשם (Evesham) באנגליה נגד אבי המנזר המרושע שלהם, כי היו עוונותיו גדולים מנשוא. הם שלחו איגרת לארכבישוף ופירטו בה את חטאיו, ובהם לא רק שנהג לקרוא להם "כלכלבים, נְסֵלִים ופרוצים" אלא אף הכריחם לאכול ימים רבים פת חרבה ולשתות בירה "שטעמה כמעט כמו טעם המים".¹⁵ הם לא התלוננו על התפריט אלא על ההשפלה שבו. מים נועדו לבהמה וחייה, ורק העני, העירום מכול, שתה אותם.¹⁶ ויסקי טרם הומצא, תה וקפה עדיין לא הגיעו לאירופה,

14. הקדושה רדגונדיס (Radegundis), למשל, לא שתתה מים כי אם יין תותים. ראה: Venanti Honori Clementiani Fortunati, *Vitae Sanctorum*, Bruno Krusch (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, Auctores Antiquissimi T. IV, pars posterior, Berlin 1885, p. 44. צוין על יד לטוש Robert Latouche, *The Birth of* Western Economy: *Economic Aspects of the Dark Ages*, London 1967, p. 95. וראה: Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte: ein Überblick*, 3 Aufl., Berlin/Göttingen/Heidelberg 1966, pp. 173, 234; Leo Moulin, "La bière, une invention médiévale", dans: *Manger et boire au Moyen Age*, Paris 1984, Vol. 1, p. 24; Margaret Wade Labarge, *A Baronial Household in the Thirteenth Century*, London 1965, p. 102. Marjorie A. Brown, "The Feast Hall in Anglo-Saxon Society", in: *Food and Eating in Medieval Europe*, Martha Carlin and Joel T. Rosenthal (eds.), London/Rio Grande/Ohio 1998, p. 12.

15. John Bickerdyke, pseud. [i.e. Charles Henry Cooke], *The Curiosities of Ale and Beer: An Entertaining History*, London 1886, p. 52. ספר מלומד על אף שמו, והמליץ עליו ההיסטוריון האנגלי הגדול פרדריק מייטלנד (Frederick Maitland).

16. דחיית מים הייתה, כנראה, תרבותית יותר מרפואית. המים בערים הגדולות היו

ואת הצימאון היה אפשר להרוות רק ביין או בשכר. באנגליה שתו שכר באין ברה כי רוב היין היה מיובא ויקר, ואולם בארצות הגפן, צרפת ומערב גרמניה ודרומה,¹⁷ נחשב השכר משקה נחות דרגה, ובעלי התוספות העירו ששכר נכלל בקטגוריה הלכתית "אינו עולה על שולחן מלכים", זאת אומרת אינו משקה שראוי לכבד בו אורחים.¹⁸ הבריות ביקשו לשתות יין הרבה ככל האפשר, והצימאון היה גדול; גם מפני שהבשר היה מתובל או מומלח (כל צורת שימור אחרת לא שימשה אז),¹⁹ וגם מפני שהשתייה הייתה שעשועו העיקרי של בן ימי הביניים ואף מפלטו היחיד.

הכמויות ששתו אז נמדדות לפעמים רק במידותיו של עוג מלך הבשן. לקנונים (canons) בסנט פול (St. Paul), שלא נחשבו זוללים וסובאים, הקציבו כשבעה-עשר ליטר שכר ליום לאיש(!), ולכל נזיר ממנזר בטל (Battle), שאף אנשיו היו בחזקת כשרים, הוקצבו "לא פחות" (כך הודגש במקור הלטיני) משישה-עשר ליטר יין ליום.²⁰ ואם יאמר אדם שהמספרים הללו אינם מלמדים

לעתים תכופות מזהמים, אך לא כן מי הנחלים שליר רבים מן המנזרים שהיו מרוחקים מן היישוב. ראה מה שכתבתי בהיין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 99-100.

17. בתקופה ההיא נחשבו אזורים אלו בגרמניה לאזורי שתית יין ולא לאזורי שתית בירה, ראה: Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte: ein Überblick*, Berlin/Göttingen/Heidelberg 1966, pp. 173, 234.

18. תוספות שברפוס [להלן: תוספות שלנו], עבודה זרה ל"א ע"ב, ד"ה ותרווהו. ראה: Joachim Bumke, *Courtly Culture: Literature and Society in the High Middle Ages*, Woodstock and New York 2000, p. 181.

19. עיין בדברי התוספות, תענית ל' ע"א, ד"ה אע"ג: "ואע"ג דקאמר הש"ס דבשר מליח מותר [בסעודה המפסקת] כל זמן שאינו כשלמים כלומר שעבר יותר מב' ימים משחיטתו, אפ"ה לדין אסור לאכול בשר מליח אפי' מלוח לזמן מרובה כיון דאנו רגילים לאכול בשר מליח".

20. David Knowles, *The Monastic Order in England: A History of its Development from the Times of St. Dunstan to the Fourth Lateran Council, 940-1216*, Cambridge 1940, p. 717, Appendix XX הנספח שיצא מתחת ידו של גדול ההיסטוריונים של הנזירות באנגליה: "A note may be permitted on the quantity of wine and beer consumed by the Anglo-Saxons and Anglo-Normans – always something of a wonder to those who study the records of the period... Doubtless we must reckon with the total

שלכל תקופה הרגלי אכילה ושתייה משלה אלא שהשכרות בקרב הגויים בימי הביניים נפוצה כל כך עד שנעשתה נורמה אפילו אצל אנשי מידות, כדאי להיזכר בדברי הברייתא במסכת תענית בדבר "סעודה המפסקת" המתקיימת לפני כניסת צום תשעה באב. לדעת רבן גמליאל, מותר לאכול בה בשר ולשתות בה יין, אך צריך "לשנות" (קרי, למעט), ו"אמר רב יהודה כיצד משנה... אם היה רגיל לשתות עשר כוסות יין שותה חמש".²¹ מאלפים דבריהם של בעלי התוספות בסוגיה זו. לדעתם, אף שנדחתה דעת רבן גמליאל בעניין בשר ויין ונקבעה ההלכה שאסור לאכול בשר ויין בסעודה המפסקת, מכל מקום בשאר המאכלים ההלכה כרבן גמליאל וחייבים "לשנות". דעה זו נתקבלה באשכנז ופסק אותה להלכה ר' משה איסרליש, הוא רמ"א, בהגהותיו המפורסמות בשולחן ערוך. ואולם רמ"א בקרקוב של המאה השש-עשרה העדיף ניסוח מופשט ולא את הדוגמה השופעת של הגמרא וכתב רק "ואף בשאר משקים אחרים ממעט בשתייתם".²² בעלי התוספות לעומתו, יושבי צרפת של ימי הביניים, לא ראו בדוגמת המשנה כל דבר מוזר וכתבו בפשטות "וכן צריך למעט בשתייתו, שאם היה רגיל לשתות עשרה כוסות משכר או ממשקה אחר לא ישתה כי אם חמישה".²³

absence of tea, and coffee, of fresh fruit and vegetables during most of the year, and perhaps also of soup, but even so these quantities are on a heroic scale".

וראה: Leopold Delisle, *Etudes sur la condition de la classe agricole et de l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age*, Evreux 1851, pp. 540–541.

21. תענית ל' ע"א.

22. אורח חיים, סימן תקנ"ב, סעיף א'.

23. תוספות, תענית ל' ע"א, ד"ה ואע"ג. שלוש מאות שנה נעה ההקצבה היומית (corrody) של השכר לנזירים במנזר וסטמינסטר (Westminster Abbey) בין ארבעה לשמונה ליטרים ליום. Barbara Harvey, *Living and Dying in England, 1100-1540: The Monastic Experience*, Oxford 1993, pp. 58–59, 239, 241–247. הקצבה דומה לנזירים עולה מהמקורות של התקופה הקרולינגית, ראה: Michel Rouche, "La faim à l'époque carolingienne: essai sur quelques types de rations alimentaires", *Revue Historique* 250 (1973), pp. 308–314; idem, "Les repas de fête à l'époque carolingienne", dans: *Manger et boire au Moyen Age*, Paris 1984, I, pp. 265–296. עשר כוסות בסעודה לפנות ערב, שבדרך כלל הייתה הסעודה העיקרית, היו אפוא כמות סבירה מאוד. תן דעתך ללשון בעלי התוספות כאן:

אף ששתייה מרובה זו לא עוררה אז תמיהה ולא הצטיירה בעיני הבריות כגרגרנות אלא כשתייה בעין יפה בלבד, בכל זאת לא כל נזיר שתה שישה-עשר ליטר יין ליום. במנזרים רבים הקציבו ליטר יין או שניים ליום, ולדעת כמה חוקרים זו הייתה גם צריכת היין הממוצעת בימי הביניים – לכל מי שהשיגה ידו לקנותו.²⁴ הערכה נמוכה יותר, העולה מחישובי שתייה באזור לוקסמבורג במאה החמש-עשרה, היא כ-0.7 ליטר ליום,²⁵ והערכה זו מתקרבת למידת השתייה של היהודים. מעדויות ששרדו מדורטמונד (Dortmund) משנת 1435 ומשנת 1455 אנו למדים שמשפחה יהודית שתתה ארבעה ליטרים יין ליום בממוצע. אם נניח כמקובל שבמשפחה היהודית היו אז בין ארבע לחמש נפשות, נמצא כי השתייה הממוצעת לאיש הייתה בין 0.8 ליטר לליטר אחד ליום. אך הגע עצמך מה משמעות המספרים "הנמוכים" הללו.

"משכר או ממשקה אחר". התחליף הטבעי ליין בתלמוד הוא שכר, ולפיכך נתנו בעלי התוספות את הדוגמה של שתיית שכר במקום יין בסעודה המפסקת. אך מיד שמו לב שאין זו דוגמה טובה לעשר כוסות, שהרי בצרפת מיעטו בשתיית שכר, ולכן הוסיפו "או ממשקה אחר", וכוונתם למי תותים [moratum] ולדומה להם, שהיו חביבים על יושבי ארץ צרפת בימי הביניים (ראה מה שכתבתי בהיין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 101-103). ניכר אפוא שבעלי התוספות חושבים כאן באופן קונקרטי, ואין לפנינו העתקה מכנית של לשון המשנה.

24. Ulf Dirlmeier, *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhundert)*, Heidelberg 1978, pp. 293–294, 317–328. ראה גם Georg Schreiber, *Deutsche Weingeschichte. Der Wein in Volksleben, Kult und Wirtschaft*, Köln 1980, p. 281; Leo Moulin, *Les liturgies de la table: Une histoire culturelle de manger et boire*, Anvers 1988, pp. 107–108. ועייני הנתונים שהביא מרטין, אם כי ממקורות משניים, בספרו A. Lynn Martin, *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, Houndsmill 2001, pp. 6–9, 21–37. ובמיוחד עמ' 28 ואילך.

25. Michel Pauly, "Luxemburg als Zentrum für Weinhandel und Weinkonsum in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts", in: *Weinbau zwischen Maas und Rhein in der Antike und im Mittelalter*, Hrsg. Michael Matheus, Mainz/Rhein 1997, p. 205; idem, *Luxemburg im späten Mittelalter*, T. II: *Weinhandel und Weinkonsum*, Luxembourg 1994, pp. 70–86. שורה 10-11, עמ' 213, שורה

צריכים לתקן 4.1 l[iter] pro Tag ל-0.82 l[iter] pro Tag

משפחה יהודית שתתה אפוא כ־1,400 ליטר לשנה,²⁶ ונמצא שקהילה יהודית בת עשרים משפחות צרכה בין 23,000 ל־29,000 ליטר יין בשנה, ועיר בת אלפיים משפחות (לא עניות) צרכה בין 2,300,000 ל־2,900,000 ליטר בשנה! מובן אפוא איך נעשה היין בצפון אירופה לאחד ממוצרי הסחר החשובים ביותר – ולפרקים החשוב ביותר.

2. הלחץ ההולך וגובר על איסור יין נסך

הדגשתי לעיל "בצפון אירופה" מפני שלא ראי סחר יין בצפון אירופה כראי הסחר בדרומה או בכל אגן הים התיכון. הגפן היא צמח תת־טרופי וגדלה מאליה באקלים ארצות הים התיכון במקום שהקרקע מאפשרת זאת. היין כבד מאוד, ומשלוחו אינו קל. יין בחבית אף מתקלקל מהר מטלטולי הדרך. לפיכך רצוי היה לשתותו קרוב ככל האפשר למקום עשייתו, ואף סמוך לזמן עשייתו מפני ההחמצה שמיהרה לבוא עקב הייצור הפרימיטיבי של החביות בימי הביניים, שהאוויר חדר לתוכן בעד הסדקים הזעירים המרובים שבין הנסרים.²⁷ לפיכך חוץ מכמה יינות יחידים ומפורסמים כגון יין עזה ויין קפריסין,²⁸ שהצער בטיפולם היה שווה בנזק הסוחרים, לא היה בימי הביניים

Germania Judaica, III/1, Hrsg. Aryeh Maimon und Yaakov Guggenheim, 26 Tübingen 1987, p. 242.

27. לא ראי החביות בימי הביניים כראי החביות בתקופת המשנה והגמרא. החביות בתקופה התנאים והאמוראים היו עשויות מקשה אחת מחרס. הן נסתמו סתימה הרמטית, והיין נשמר בהן היטב וטעמו אף השביח במהלך האחסון. ואילו בימי הביניים היו החביות מורכבות מלימודי עץ רבים שדרכם חדר האוויר מכל עבר, ועד מהרה החמיץ היין שבהן. על המעבר מחרס לעץ וסיבותיו ראה: Friedrich von Bassermann-Jordan, *Geschichte des Weinbaus*, Frankfurt/Main 1923, (ND Neustadt, 1975), I, p. 431; Raymond Billiard, *La vigne dans l'Antiquité*, Lyon 1913, pp. 479–481. להשפעת המעבר על הלכות יין נסך, ראה להלן, עמ' 85–86.

28. ליינ עזה, ראה זהר עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס, עמ' 157–158. ליינ קפריסין, ראה: Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris 1959, pp. 317–318. (מהדורה מדעית של "קרב היינות" באה עכשיו אצל אנרי Albert Henry, "La bataille des vins. Edition avec introduction, notes glossaire et tables", *Académie*

סחר יין בין-ארצי ואף מיעטו בסחר בין-אזורי.²⁹ לא כן בצפונה של אירופה. מפני האקלים החורפי, רוב המקומות אינם יאים לגידול הגפן ובאזורים שאפשר לגדל גפן, מגדלים אותה רק בעמל מרובה; ואף אז אין היכול מוכטח. ברוב ארצות הצפון יכלו אנשים לרוות את צימאונם ביין מיובא בלבד. היין היה אפוא יקר ורב-ביקוש, והסחר בו נמרץ.

נמצא, שבתקופת חז"ל תבע איסור הנאה בינם של גויים שהיהודים יתרחקו ממוצר שהיה נטול משמעות כלכלית, ואילו בימי הביניים תבע איסור זה מקהילת אשכנז, ששכנה על גדות הריין ואשר מטה לחמה היה המסחר עם שכניה הנוצרים, שתתרחק מהסחר העיקרי של ארץ מושבה ושתדיר הנאה ממקור מחייה ראשון במעלה. כלום הייתה הקהילה מוכנה ונכונה להקרבה זו? כלום יכלה לוותר על מקור פרנסה זה?

royale de Belgique. *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, ser. 6, 2: 6–9 [1991], pp. 203–248.)

29. זה ההסבר לתופעה שרוב תעודות הגניזה מתייחסות לסחר ביין מקומי, ועמד עליה ש"ד גויטיין. ראה: Shelomo D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, IV, Berkeley/Los Angeles/London 1983, p. 257 ff (משלוחי היין מנמלי לנגדוק אל ברצלונה ואל נמלים אחרים בחוף המזרחי של ספרד הם יוצאים מן הכלל המלמדים על הכלל. הנסיעה בים הנוחה והזולה בין נמלים אלה ארכה יום או יומיים בלבד, ולכן הייתה מקובלת מאוד.)